

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

Fakultə “Maliyyə”

Kafedra “Maliyyə”

Əlyazma hüququnda

Abdullayev Sərxan Qorxmaz

MAGİSTR DISSERTASIYASI

**Mövzu: «Maliyyə mexanizmi maliyyənin idarə olunması
sistemidir»**

İstiqamətin şifrin və adı:

İİM 010000

İxtisasın şifrin və adı::

İİM 010003 – Maliyyə və kredit

Elmi rəhbər:

prof. D. A. Bağırov

Programın rəhbəri:

prof. A.M. Kərimov

Bakı – 2015

Mövzu: «Maliyyə mexanizmi maliyyənin idarə olunması sistemidir»

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
FƏSİL I Maliyyə mexanizmi maliyyə siyasətinin tərkib elementi kimi.....	6
1.1 . Maliyyə mexanizminin mahiyyəti, əhəmiyyəti, tərkibi və quruluşu.....	6
1.2 Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə mexanizminin dövlətin maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində rolu.....	11
FƏSİL II İqtisadi proseslərin tənzimlənməsində maliyyə mexanizminin müasir vəziyyətinin təhlili.....	28
2.1 Azərbaycanda makroiqtisadi sabitləşdirilmənin təmin olunmasında büdcə-vergi mexanizminin rolu (retrospektiv baxış).....	28
2.2 Səmərəli maliyyə mexanizminin formalaşmasında dövlətin rolu.....	46
FƏSİL III İqtisadiyyatın tsiklik inkişafı zamanı antiböhran tədbirlərinin həyata keçirilməsində maliyyə mexanizminin rolu.....	56
3.1 İqtisadi böhran zamanı səmərəli maliyyə mexanizminin formalaşdırılması xüsusiyyətləri (beynəlxalq təcrübə).....	56
3.2 Müasir dövrdə maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri... 	69
Nəticə və təkliflər.....	76
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.....	79
Xülasə.....	81
Summary.....	82
Referat.....	83

CİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Məlum olduğu kimi bazar iqtisadiyyatı dövründə maliyyə və kredit sistemindən düzgün və səmərəli istifadə etmək günün ən vacib məsələlərindən biridir. İqtisadiyyatın, sosial sahələrin inkişaf etdirilməsində dövlətin müdafiə qüdrətinin artırılmasında maliyyə və maliyyə mexanizmindən səmərəli istifadə edilməsi günün ən aktual məsələsidir. Hansı dövlət ki maliyyə mexanizmini düzgün və səmərəli qurmuşdursa həmin dövlət özünün maliyyə siyasətində səmərəli həyata keçirir.

Son illərdə respublikamızda maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür ki, bu da öz səmərəliyini tədricən göstərməyə başlayır. Maliyyə mexanizmini daha da yaxşılaşdırmaq üçün bir sıra maliyyə ehtiyatlarının dövlət büdcəsinə səfərbər edilməsi qaydaları bir neçə dəfə dəyişdirilərək daha da təkmilləşdirilmişdir. Belə ki, mənfəətdən dövlət büdcəsinə alınan verginin alınması stavkası bir neçə dəfə dəyişdirilərək daha da təkmilləşdirilmişdir.

Maliyyə siyasəti aparılarkən həm dövlətin və həm də fiziki şəxslərin mənafeyi düzgün nəzərə alınmalıdır. Maliyyə siyasətindəki hər şansı bir xırda səhv böyük itkilərə səbəb ola bilər. Yəni maliyyə siyasətində dövlətin mənafeyi ilə hüquqi-fiziki şəxslərin mənafeyinin düzgün qurulmaması hər hansı bir xoşa gəlməz məsələyə gətirib çıxara bilər.

Beləki, xüsusi müəssisələrdə onların gəlirlərdən çox vergi tutularsa onda müəssisələr ləğv edilə bilər və ya əksinə xüsusi müəssisələrdən az vergi alınarsa onda dövlət büdcəsinin gəlirləri yerinə yetirilməyəcək, nəticədə dövlət büdcəsinin kəsri artacaqdır. Büdcənin kəsri olması heçdə yaxşı hal deyildir. Beləki, əhalinin sosial vəziyyəti pisləşir, dövlətin müdafiə qüdrətini artırmağa, təbii fəlakətlərin qarşısını almağa, təbii hadisələrin vurduğu ziyanları ödəməyə və s. məsələlərə dövlətin maliyyə vəsaiti çatışmır. Dövlətin maliyyə cəhətdən zəif və möhkəm olması çox şey deməkdir. Maliyyə cəhətdən qüdrətli olan dövlət, hər şeyə qadirdir. İqtisadi cəhətdən qüvvətli olan dövlət özünün iqtisadiyyatını, hərbiyyətini gücləndirə bilər. Əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırma bilər və s.

Yuxarıda görüldüyü kimi maliyyə mexanizmi bazar iqtisadiyyatının inkişaf etməsində onun həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Maliyyə mexanizminə maliyyə siyasəti, maliyyə qununvericiliyi, müəssisələrin maliyyə mexanizmi, maliyyənin idarə edilməsi mahiyyətinin planlaşdırılması daxildir ki, bunların öyrənilməsi vacib bir məsələdir. Yuxarıdan görüldüyü kimi bazar iqtisadiyyatı dövründə maliyyə mexanizmi və onun ayrı-ayrı sahələri iqtisadiyyatın, sosial sahələrin inkişaf etdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Beləki, maliyyənin düzgün və səmərəli planlaşdırılması və ya idarə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın öyrənilmə səviyyəsi. İstər keçmiş, sərt, direktiv planlaşdırma sistemində, istərsə də, müasir şəraitdə, maliyyə siyasəti, maliyyə mexanizmi iqtisadçı alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. İqtisadçı alimlərdən Ə.C. Muradov, D.A.Bağirov, M.X.Həsənli, A.Ş.Şəkərəliyev, M.M.Sadıqov, H.B.Allahverdiyev, T.Ə.Quliyev, S.M.Məninədov və başqaları problemin ayrı-ayrı tərəflərini öz tədqiqatlarında və nəşr olunmuş əsərlərində araşdırmışlar. Xarici ölkə iqtisadçılarından A.M.Babiç, L.N.Pavlova, A.M.Babaşkina, İ.N.Qerçikova, A.L.Zloçevskiy, V.İ.Nazarenko, A.Q.Popov, C.M.Keyns, P.Samuelson, E.Atkonson, C.Stiqlits problemlə bağlı daha geniş tədqiqatlar aparmışlar. Bütün bunlarla belə, müasir şəraitdə, iqtisadiyyatın tənzimlənmə mexanizmində maliyyənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədqiqat işi az aparılmamışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. **Tədqiqatın məqsədi** müasir şəraitdə iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin və onun maliyyə mexanizminin elmi-nəzəri məsələlərini araşdırmaqdan, makroiqtisadiyyatın tənzimlənməsi sistemində, maliyyə mexanizminin müasir vəziyyətini təhlil etməkdən və mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir. Odur ki, tədqiqat işində aşağıdakı məsələlərin araşdırılması qarşıya qoyulmuş vəzifələrdəndir.

- iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi və onun elmi, nəzəri konsepsiyasının qiymətləndirilməsi;
- müasir şəraitdə iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə xas olan forma və metod-

ların müəyyənləşdirilməsi;

- müasir şəraitdə iqtisadiyyatın formalaşmasında dövlətin rolu və funksiyasının qiymətləndirilməsi;

- müasir şəraitdə dövlətin maliyyə siyasəti və bu siyasətin həyata keçirilməsində dövlətin hazırladığı maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqat obyektı olaraq Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatı və maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində maliyyə mexanizmi götürülmüşdür.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmetini milli iqtisadiyyatın tsiklik inkişafında maliyyə mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsi məsələləri təşkil edir.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji bazasını dünya klassik və neoklassik məktəblərin elmi-nəzəri konsepsiyaları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin milli iqtisadiyyatın inkişafı və tənzimlənməsi ilə bağlı fərman və sərəncamları, bu sahədə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qəbul etdiyi qanunvericilik aktları, xarici və respublika iqtisadçı alimlərinin dərc edilmiş əsərləri təşkil edir.

Tədqiqat prosesində müşahidə, iqtisadi statistik, analitik təhlil, sintez, müqayisə və dinamik inkişaf metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məlumat mənbələri. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadi İnkişaf, Maliyyə və Vergi Nazirliklərinin, komitələrinin, Beynəlxalq Maliyyə İnstitutlarının məlumatları təşkil edir.

FƏSİL I. Maliyyə mexanizmi maliyyə siyasətinin tərkib elementi kimi.

1.1 . Maliyyə mexanizminin mahiyyəti, əhəmiyyəti, tərkibi və quruluşu

Bazar iqtisadiyyatı maliyyə və kredit sistemində əsaslanan bir iqtisadiyyatı olub, maliyyə mexanizminə söykənən iqtisadiyyatdır. Hər bir dövlət özünün iqtisadi və sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün birinci növbədə maliyyə mexanizmində və onun hər bir həlqəsindən səmərəli istifadə edir və etməlidir.

Maliyyə mexanizmi xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində tətbiq edilən maliyyə əlaqələrinin növü, metodu, forma və üsullarını müəyyən edir.

Maliyyə mexanizminin quruluşu mürəkkəb olub, müxtəlif maliyyə əlaqələrini özündə birləşdirir. Dövlət iqtisadi qanunların tələbini nəzərə almaqla məhsulu, milli gəliri, pul gəlirləri və fondların bölüşdürərkən maliyyə mexanizmindən istifadə etməklə özünün maliyyə ehtiyatlarını yaradır.

Maliyyə mexanizmi müəssisə və təsərrüfat təşkilatlarının, sığortanın, dövlət maliyyəsinin maliyyə mexanizminə və s. bölünür. Bu mexanizmlərin hər birinə ayrıca struktur mexanizmlərin hər birinə ayrıca struktur həlqələri daxildir. Məsələn dövlət maliyyə mexanizmi büdcə və büdcədən kənar fondlar dövlət mexanizminə bölünür. Maliyyə mexanizmi eyni zamanda ərazi üzrə də bölünür. Hər bir maliyyə mexanizminin fəaliyyəti maliyyə ehtiyatlarının yaradılmasına, yaradılmış maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsinə xidmət edir.

Bütün maliyyə mexanizmi sərbəstdir, hər biri müəyyən vəzifə və funksiyaları yerinə yetirir və bir-birilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Maliyyə mexanizmləri həm oxşar və həm də fərqlidirlər. Maliyyə mexanizmlərinin əsas oxşarlığı maliyyə ehtiyatlarının dövlətin və ayr-ayrı müəssisə və təşkilatların sərəncamına toplamaqdan və s. ibarətdir.

Maliyyə mexanizmlərinin fərqli cəhətləri daha çoxdur. Beləki, müəssisələrdə əldə edilən mənfəət bölüşdürülərkən fondlar yaradılır və istifadə edilir. Sığorta şirkətlərində isə ehtiyat fondları yaradılmasına daha çox fikir verilir. Dövlət maliyyə mexanizmindən istifadə etməklə özünün maliyyə siyasətini həyata keçirir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə maliyyə mexanizminin öyrənilməsi və onun həlli problemi əsas məsələdir. Təsərrüfatın iqtisadi mexanizminin tərkib hissəsi olan maliyyə mexanizminin öyrənilməsi iqtisadi elmlərin başlıca vəzifəsidir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə maliyyə mexanizminin mövcudluğu məhsuldar qüvvələrin və ona uyğun olan istehsal münasibətlərinin inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. Eyni zamanda dəyər qanunun və digər iqtisadi qanunlarının fəaliyyətindən, eləcə də ümumi məhsulun və onun tərkib hissəsi – milli gəlirin istehsalı, mübadiləsi və bölüşdürülməsinin əmtəə-pul münasibətlərinin olması şəraitində həyata keçirilməsindən irəli gəlir. Maliyyə mexanizmi dedikdə ümumi məhsul və onun əsas hissəsi – milli gəlirlərin bölüşdürülməsi, təkrar istehsalın təmin edilməsi, xalqın sosial iqtisadi vəziyyətinin yüksəldilməsi və mülkiyyətdən olan müəssisələrin, təşkilatların firmaların və onların yuxarı orqanlarının pul vəsaiti fondlarının təşkili və istifadəsi üzrə düşünülmüş pul münasibətləri sistemi başa düşülür.

İstehsalın səmərəliliyinin, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsində maliyyə mexanizminin rolunun gücləndirilməsi özünün həm cari, həm də uzun müddətli planlarda göstərir. Bu özünü iki aspektdə: nəzəriyyə və təcrübədə də göstərir.

Nəzəri təhlil maliyyə mexanizminin istifadəsində bazar iqtisadiyyatının fəaliyyətinə əsaslanmağa imkan verir.

Təcrübə isə maliyyə sistemi vasitələri planını müzarikə etməyi, iqtisadi stimulların və planlaşdırılmanın yeni şəraiti ilə fəaliyyət göstərməyi, maliyyə işindəki təcrübələrə yiyələnməyi və gələcəkdə maliyyə münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi yollarını hazırlamaq tələb edir.

Bu problemin tədqiqatı mürəkkəb təkrar istehsal prosesinin və maliyyə münasibətlərinin təhlili ilə qırılamaz surətdə əlaqədardır. Həm də bu, təsərrüfatın bütün səviyyəsində maliyyə vasitələrini, maliyyə münasibətlərini və bütünlükdə maliyyənin rolunu aydınlaşdırır.

Maliyyə mexanizmi – bazar iqtisadiyyatının tələblərinə və təsərrüfatın elmi əsaslarına əsaslanaraq vəsaitdən düzgün, planauyğun və səmərəli istifadə olunmasını dərinlən öyrənir.

Deməli, maliyyə mexanizmi, maliyyənin planlaşdırılması metodlarını, müxtəlif maliyyə əlaqələrinin maliyyə vəsaitinin və maliyyə idarələrinin düzgün təşkili formaları sistemini qarışıqlı əlaqədə özündə əks etdirir. Maliyyə mexanizminin əsas məzmunu xalq təsərrüfatında maliyyə resurslarının yaradılması, onun bölüşdürülməsi və istifadəsindən ibarətdir.

İqtisadi mexanizmdə maliyyə əlaqələndirici rol oynayır və başqa iqtisadi kateqoriyalar maliyyə mexanizmi olmadan xalq təsərrüfatında geniş təkrar istehsalın quruluşunu və proporsiyalarını müəyyən edə bilməzlər. Xalq təsərrüfatının optimal planlaşdırılmasına və formalaşdırılmasına, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və ümumiyyətlə, iqtisadi münasibətlərin inkişafına maliyyə mexanizminin yəal təsiri haqqında da danışmaq olar. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə maliyyə mexanizminin rolu haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə mexanizmi müxtəlif mülkiyyətdən olan müəssisə, təşkilat birlik və bütünlükdə xalq təsərrüfatı həcmində maliyyə münasibətlərinin və maliyyə planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsini, eləcə də milli gəlirin və ümumi məhsulun maliyyə ilə qarşılıqlı əlaqəsini də müəyyən edir.

Maliyyə mexanizmi iqtisadi vəsaitləri kompleks birləşdirir. Onun köməyi ilə maliyyə resurslarından maksimum və məqsədəuyğun istifadə olunmasının kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə təsirini müəyyən edir. Eyni zamanda ümumi təkrar istehsal prosesində iqtisadiyyatın möhkəmlənməsinə imkan yaraydır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə maliyyə mexanizmi başqa iqtisadi kateqoriyalarla müqayisədə böyük nəzəri işlər və dərin təhlil tələb edir.

Maliyyə mexanizmi hər bir iqtisadi kateqoriya kimi təkə iqtisadi münasibətləri xarakterizə etmir, həmçinin pul fondları formasında maddi məzmunu da malikdir. Maliyyə mexanizminin köməyi ilə maliyyə resurslarının hərəkəti, onların səfərbərliyə alınması və istifadəsi həyata keçirilir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə maliyyə mexanizmi iqtisadi və sosial sahələri və s. sahələrin pul vəsaiti ilə təmin edilməsinə və əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. İstehsalın artmasının iqtisadi həvəsləndirilməsinin gücləndirilməsində, maya dəyərinin aşağı salınmasında, yığımın artmasında, maddi əmək və pul resurslarına qənaət edilməsində və vəsaitdən səmərəli istifadə olunmasında maliyyə mexanizmi mühüm rola malikdir.

Maliyyə mexanizmi çox böyük maliyyə resurslarının səfərbərliyə alınmasını təmin edir. Onları xalq təsərrüfatının inkişafına, ölkənin müdafiəsinin möhkəmləndirilməsinə və əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində maliyyə mexanizmi aşağıdakı vəziyyətləri yerinə yetirir:

1. Dövlət müəssisə və təşkilatlarının normal fəaliyyəti üçün onları pul vəsaiti ilə təmin edir.
2. Müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinə daim nəzarət edir.
3. Gəlirin, yığımın və maliyyə resurslarının bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsini və s. həyata keçirir.

Birinci vəzifə istehsal prosesinin arası kəsilmədən davam etməsinə şərait yaradır. Hər bir müəssisə və birlik məhsul istehsalı və satışı üçün, əsas və dövriyyə vəsaitinin (əsas və dövriyyə kapitalının) artırılması və iqtisadi həvəsləndirmə fondlarının təşkili üçün maliyyə resursuna malik olmalıdır. Həmin resurs olan ehtiyac maliyyə planı vasitəsi ilə müəyyən edilir. Gəlir və xərclərin həcmnin planlaşdırılması isə onların müqayisə edilməsinə və beləliklə də çatışmayan məbləğin ödənilməs mənbələrinin (xüsusi vəsait, və yaxud bank krediti) müəyyən edilməsinə imkan verir.

Bazar iqtisadiyyatı ilə əlaqədar olaraq birinci vəzifənin əhəmiyyəti xeyli artmışdır. Çünki həmin vəzifənin yerinə yetirilməsində istifadə olunan dəyər göstəricilərinin – rentabellik, mənfəət, qiymət, maya dəyəri və sairənin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Maliyyənin nəzarət vəzifəsi pul vəsaiti fondlarının vaxtında da düzgün təşkili, onların məqsədəuyğun, həm də səmərəli istifadəsini yoxlamaq yolu ilə həyata keçirilir. Maliyyə nəzarəti istehsalı, bölgünü və tədavülü əhatə edir. Müəssisələr daxilində müntəzəm olaraq məhsul istehsalı, satışı və mənfəəti planlarının yerinə yetirilməsi, material və maliyyə resurslarının istifadə edilməsi, həm də qənaət reciminə əməl olunmasına manatla nəzarət edir.

Maliyyənin nəzarət vəzifəsi bir tərəfdən müəssisələrin və sahələrin daxilil iqtisadi həyatını, digər tərəfdən isə onların başqa müəssisə və təşkilatlarla, həm də maliyyə-kredit sistemi ilə olan qarşılıqlı əlaqəni əhatə edir. Maliyyə nəzarət vasitəsilə müəssisə və təşkilatların maliyyə, kredit və hesablaşma intizamına riayət etmələri təmin olunur. Dövlət maliyyənin nəzarət funksiyasından dövlət büdcəsinin, müəssisələrin və təşkilatların istehsal-maliyyə planlarının tərtibi və icra edilməsində, məhsulun maya dəyərini aşağı salınması tapşırığının müəyyən edilməsində, satış və yığım üzrə göstəricilərin tərtibində geniş istifadə edilir.

Maliyyənin üçüncü vəzifəsi, yəni bölüşdürücü vəzifəsi ümumi məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsi prosesində meydana çıxır. Bu bölüşdürmə istehsal ilə istehlak arasında əlaqələndirici həlqə kimi çıxış edir.

Maliyyə vasitəsi ilə bütün ümumi məhsul deyil, ancaq onun əsas hissəsinin – ölkənin milli gəlirinin bölüşdürülməsi həyata keçirilir.

Beləliklə, ümumdövlət maliyyəsinin bölüşdürücü vəzifəsi vasitəsilə milli gəlirin ilk bölgüsü və yenidən bölgüsü prosesi həyata keçirilir. Lakin bir halda ki, yenidən bölüşdürmə ölkənin milli gəlirinin planlı bölüşdürülməsi prosesinin davamıdır, onda bir qayda olaraq ümumdövlət maliyyəsinin bu əsas vəzifəsini bölüşdürücü adlandırırlar. Konkret olaraq o, ümumdövlət pul vəsaiti fondunun yaradılması və istifadəsində təzahür edir. Ümumiyyətlə bölgü istehsalı artırmaq üçün bir metod, alət və vasitədir.

Qeyd olunmalıdır ki, maliyyə mexanizminin göstərilən üç vəzifəsi ayrı-ayrılıqda izah edilsə də, onlar bir-birilə daima qarşılıqlı əlaqədədirlər. Belə ki, müəssisə və təşkilatların pul vəsaiti ilə təmin edilməsi onların normal fəaliyyət göstərməsinə, bu isə pul yığımının təşkili və manatla nəzarət üçün şərait yaradır.

Pis halda müəssisələr fəaliyyət göstərə bilmirlər. Belə olduqda isə nə pul yığıcı, nə də manatla nəzarətdən söhbət gedə bilməz, deməli, bu üç vəzifə ayrılmazdır və onlar bir-birini tamamlayır, istehsal prosesinin təşkili və səmərəliliyinin yüksəldilməsində maliyyənin rolunu əks etdirir.

Yuxarıdan göründüyü kimi maliyyə mexanizmi iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində əsas rol oynayır. Maliyyə mexanizmi dedikdə bura maliyyənin planlaşdırılması, maliyyə qanunvericiliyi, maliyyənin idarə edilməsi müxtəlif maliyyə əlaqələri, maliyyə mexanizminin tərkibi və quruluşu müxtəlif olmaqla onların hər bir müəyyən vəzifə və funksiyaları yerinə yetirir. Eyni zamanda ayrı-ayrı maliyyə əlaqələri dövlətin maliyyə ehtiyatlarının yaradılmasında yaxından iştirak edir. Dövlətin maliyyə ehtiyatlarının yaradılmasında bütün mülkiyyətdən olan maddi istehsal sahələri daha yaxından iştirak edir. Dövlətin maliyyə ehtiyatlarının yaradılmasında maliyyə sistemində mühüm yer tutan dövlət maliyyəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Yuxarıda deyildiyi kimi maliyyə mexanizminin tərkibi və quruluşu müxtəlif olmaqla hər biri əhalinin sosial iqtisadi vəziyyətinin; yaxşılaşdırılmasında xüsusi rol oynayır.

1.2 Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə mexanizminin dövlətin maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində rolu

Hər dövlətdə maliyyə siyasəti həmin dövlətin iqtisadi siyasətinin əsasıdır. Maliyyə siyasəti birinci növbədə iqtisadi siyasətin, sosial siyasətin və s. həyata keçirilməsinə xidmət edir və iqtisadi sosial və s. siyasətləri həyata keçirilməsində başlıca rol oynayır. Bazar iqtisadiyyatı dövründə iqtisadi ədəbiyyatlarda iqtisadi siyasət, iqtisadi taktika, iqtisadi strategiya kimi anlayışlara tez-tez rast gəlmək olur. İqtisadi siyasət iqtisadi sahədə elmi ideyaların, məqsəd və vəzifələrin, siyasi vasitə və praktik təcrübələrin məcmusuna deyilir. İqtisadi strategiya uzun müddət üçün məqsəd və vəzifələrin fundamental əsaslarından ibarətdir.

Taktika isə daha yaxın dövr üçün məqsəd və vəzifələrdən, onların həyata keçirilməsi mexanizmindən ibarətdir.

Məlumdur ki, hər bir dövlət çoxsaylı digər funksiyalarla yanaşı, iqtisadi funksiya la yerinə yetirir. Bu funksiyaların səmərəli həyata keçirilməsi üçün dəqiq, elmi cəhətdən əsaslandırılmış iqtisadi siyasət, strategiya və taktika hazırlanmalıdır. Bu vaxt hər şeydən əvvəl, müəyyən zaman və məkan daxilində spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmalı, iqtisadiyyatla siyasətin qarşılıqlı əlaqəsi təmin olunmalı, atılan hər bir addamın daxili xüsusiyyətlərlə əlaqələndirilməsi elmi cəhətdən əsaslandırılmalıdır.

Əmtəə-pul münasibətlərinin fəaliyyət göstərdiyi hər bir ölkənin iqtisadiyyatı maliyyə mexanizmi olmadan keçinə bilməz. Deməli, iqtisadi siyasətin maliyyə tərəfi də olmalıdır. Maliyyə siyasəti iqtisadi siyasətin tərkib hissəsidir.

Maliyyə siyasəti maliyyə münasibətlərindən fərqli olaraq iqtisadi üstqurumun tərkibinə daxildir. İqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi, cəmiyyətin ümumi inkişaf istiqamətləri maliyyə siyasətinin yormalaşması və təşkilindən çox asılıdır. Bu amil bazar iqtisadiyyatı şəraitində xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bazar iqtisadiyyatı, hər şeydən əvvəl, maliyyə kredit mexanizmi əsasında qurulur. Dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın tənzimlənməsi əsas etibarilə maliyyə tənzimləyiciləri vasitəsilə həyata keçirilir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda maliyyə siyasətinin mahiyyəti müxtəlif nöqtəyi nəzərlərdən təhlil olunur. Adətən maliyyə siyasəti maliyyə sistemi vasitəsi ilə həyata keçirilən tədbirlərin məcmusu kimi qiymətləndirilir. Lakin göstərmək lazımdır ki, bu tədbirlər maliyyə siyasəti ola bilməz, onlar yalnız maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi aktları kimi çıxış edir. Maliyyə siyasəti bu tədbirlərin həyata keçirilməsindən qabaq formalaşır və göstərilən maliyyə tədbirləri vasitəsilə həyata keçirilir. Buna görə də maliyyə siyasətini iqtisadi strategiyanın həyata keçirilməsinə yönəldilən maliyyə sistemi vasitəsilə həyata keçirilən tədbirlərin elmi əsaslarının məcmusu kimi qiymətləndirmək olar.

Maliyyə siyasəti, maliyyə strategiyası və maliyyə taktikası əsasında müəyyən olunur. Maliyyə strategiyası maliyyədən istifadənin əsas istiqamətlərini,

maliyyə münasibətlərinin təşkilinin forma və metodlarının dəyişdirilməsini əhatə edir. Maliyyə taktikası isə maliyyə münasibətlərinin və əoaqələrinin forma və metodlarının dəyişdirilməsi yolu ilə cari vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəldilir.

Maliyyə siyasəti, hər şeydən əvvəl müəyyən bir iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün maliyyədən istifadə olunmasıdır. Dövlət, xüsusilə makroiqtisadi məqsədlərinə çatmaq üçün maliyyə vasitələrindən istifadə edir. Dövlət gəlirlərinin artırılması, büdcə tarazlığı iqtisadi artıma aparan əsas vasitələrdir, bu vasitələrin təmin olunması isə maliyyə siyasətinin əsas vəzifələrindəndir.

Maliyyə siyasəti insan fəaliyyətinin özünəməxsus bir sahəsi kimi üstqurum kateqoriyasına daxildir. Bu siyasətlə cəmiyyətin iqtisadi bazisi arasında çox sıx əlaqələr mövcuddur. Bir tərəfdən maliyyə siyasəti iqtisadi münasibətlərdən əmələ gəlir və formalaşır. Lakin cəmiyyət bu siyasətin seçilməsində və həyata keçirilməsində sərbəst deyildir, yəni bu son nəticədə iqtisadi vəziyyətdən asılıdır. Digər tərəfdən isə maliyyə siyasətinin iqtisadi bazisə uyğun olaraq meydana gələn və inkişaf edən müəyyən özünəməxsus xüsusiyyətləri – səciyyəvi qanunauyğunluqları və inkişaf məntiqi vardır. Buna görə də maliyyə siyasəti ölkənin maliyyə vəziyyətinə və iqtisadiyyata əks təsir göstərə bilər. Bu təsirlər müxtəlif ola bilər. Yəni bəzi hallarda maliyyə siyasətinin aparılması iqtisadiyyatın inkişafını dayandıra bilər.

Dövlətin gücünün artması və inkişafı çox böyük miqdarda maliyyə ehtiyatlarının bir əldə mərkəzləşdirilməsinə imkan verir ki, bu da iqtisadi vəziyyətə lazımi təsir göstərməyə şərait yaradır.

Maliyyə siyasətinin iqtisadi inkişafa fəal təsir etmək imkanı elmi cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Ancaq elmi yaxınlaşma, yəni bilik və bütün amillərin öyrənilməsi iqtisadi münasibətlərin xarakterindən asılı olmayaraq maliyyə siyasətinin uğurlu olmasına təminat verə bilər.

Dövlətin gücünün artması və inkişafı çox böyük miqdarda maliyyə ehtiyatlarının bir əldə mərkəzləşdirilməsinə imkan verir ki, bu da iqtisadi vəziyyətə lazımi təsir göstərməyə şərait yaradır.

Maliyyə siyasətinin iqtisadi inkişafı fəal təsir etmək imkanı elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Ancaq elmi yaxınlaşma, yəni bilik və bütün amillərin öyrənilməsi iqtisadi münasibətlərin xarakterindən asılı olmayaraq maliyyə siyasətinin uğurlu olmasına təminat verə bilər. Ona görə də maliyyə siyasəti qərarları iqtisadi məntiq qanunları əsasında qəbul edilməlidir. Bunlarla əlaqədar olaraq xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi və sosial proseslərdə hökm sürən vəziyyət haqqında inanılmış və həqiqi informasiyanın olması, bu və ya digər maliyyə siyasəti tədbirlərinin aparılmasına çox böyük təsir edir. İnformasiya əhəmiyyətli və mükəmməl maliyyə siyasətinin hazırlanması üçün baza rolunu oynayır.

Maliyyə siyasətinin məqsədi maliyyə ehtiyatlarının həcmi və istifadəsinin səmərəliliyini artırmaq olmalıdır. Maliyyə siyasətinin hazırlanması zamanı həmçinin konkret tarixi şəraitdən çıxış etmək lazım gəlir. Konkret tarixi şərait dedikdə cəmiyyətin inkişaf mərhələsinin öünəməxsus xüsusiyyətləri, daxili və beynəlxalq vəziyyətin xüsusiyyətləri və dövlətin real iqtisadi və maliyyə imkanları nəzərdə tutulur.

Maliyyə siyasətinin işlənməsi Maliyyə Nazirliyinə həvalə olunmuşdur. Maliyyə Nazirliyi maliyyə siyasətinin bir neçə variantı hazırlayır. Bu variantlar ekspertlər tərəfindən qiymətləndirilir və ən optimal variant baxılmaq və bəyənilmək üçün hökumətə təqdim edilir. Yalnız hökumətin razılığı və müvafiq qərarı ilə maliyyə siyasətinin ən optimal variantı icra edilmək üçün göndərilir. Onun bəzi müddəaları Parlament tərəfindən təsdiq olunur. İcra funksiyasını Maliyyə Nazirliyi yerinə yetirir.

Maliyyə sisteminin həyata keçirilməsində dövlətin məqsədi, cəmiyyətin inkişafının ən vacib tələbatını təmin etmək üçün zəruri olan maliyyə ehtiyatlarının tam səfərbərliyə alınmasıdır. Buna uyğun olaraq, maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin fəallaşdırılması üçün lazımi şəraitin təşkil edilməsinin təmin etməlidir. Bundan başqa dövlətin gəlirlərini artırmağa və həmçinin maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılmasında əhalinin iştirakının genişləndirilməsinə böyük diqqət yetirilir.

Maliyyə siyasətinin ən vacib fəaliyyət istiqamətlərindən bir də maliyyə ehtiyatlarının istehsalın sahələri arasında bölüşdürülməsi yolu ilə səmərəli istifadə olunmasıdır. Bu bölüşdürmə isə iqtisadi və sosial inkişafın əsas istiqamətlərinə müsbət təsir göstərməlidir.

Ümumiyyətlə, maliyyə siyasətinin hazırlanması prosesi qarşıya qoyulmuş məqsədləri uyğurlu yerinə yetirə biləcək maliyyə mexanizminin təşkili prinsiplərini nəzərə alır və müəyyən edir. Maliyyə siyasətinin elmi cəhətdən əsaslandırılması və düzgün, uğurla reallaşdırılması çox böyük müsbət nəticələrə gətirir. Bu isə o deməkdir ki, maliyyə siyasəti xalqın güzəranının yaxşılaşdırılmasını təmin edir. Xalqın həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, dövlətin güclənməsi və iqtisadi artım makroiqtisadi siyasətin əsas məqsədidir. İstər köhnə iqtisadi sistemdə, istərsə də indiki bazar iqtisadiyyatı sistemində maliyyə siyasətinin başlıca məqsədləri bunlar olmuş və olmaqdadır.

Maliyyə siyasəti-dövlətin maliyyə resurslarının toplanması, yenidən bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədar həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmusudur. Maliyyə siyasəti ictimai fəaliyyətin bütün tərəflərini əhatə edir. Yəni, o, həm iqtisadi, həm də beynəlxalq münasibətləri əhatə edir.

Maliyyə siyasəti həm də kateqoriya adlandırıla bilər. Bu termin adətən maliyyə menecmenti ilə məşğul olan iqtisadçılar tərəfindən tətbiq edilir. Yəni, onu maliyyə menecment metodu aləti və məqsədi kimi götürülən maliyyə münasibətlərinin sosial-iqtisadi mahiyyəti kimi götürsək kateqoriya kimi qəbul etməliyik.

Maliyyə məqsədi-gələcəkdə maliyyə fəaliyyətinin ən ideal nəticələridir.

Maliyyə siyasətinin məqsədi isə-dövlətin mövcud sosial münasibətlər sisteminin möhkəmləndirilməsi və maliyyə vəsaiti ilə təmin edilməsidir.

Əgər maliyyə münasibətləri bazisə aid edilərsə maliyyə siyasəti üstqurum hesab olunur. Lakin bir üstqurum ünsürü olmaqla o bazisə təsir etmək qabiliyyətinə malikdir. Əgər maliyyə münasibətləri obyektiv olaraq mövcuddursa və şüurdan asılı deyilsə, maliyyə siyasəti onu müəyyən edən insanların şüurlu fəaliyyətidir.

Maliyyə münasibətləri maliyyə siyasətinin əsasıdır. Onun mahiyyətini və istiqamətlərini müəyyən edir.

Maliyyə siyasətini həyata keçirərkən digər iqtisadi təsir vasitələrinin kompleksşəkildə öynənilməsi məqsəduyğun hesab edilir. Qiymət, kredit, əmək haqqı siyasəti ən mühüm və vacib nəzərə alınmalı problemlərdir. Bu problemlər içərisində əmək haqqı problemi özünəməxsus yer tutur. Respublikanın əmək qabiliyyətli əhalisinin cəmi 19%-nin işlədiyi nəzərə alınsa, əmək haqqı siyasətindəki gərginlik aydın təsəvvür olunur. İş yerlərinin 62%-nin xarici firmalar və müştərək müəssisələr tərəfindən təmin edildiyindən əmək haqqı siyasəti beynəlxalq maliyyə siyasətinin ünsürünə çevrilir. Qiymət problemi də maliyyə siyasətini müəyyənləşdirərkən əsas götürülən amillərdən biridir. Qiymət siyasəti əmək haqqı siyasəti ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməlidir. Çünki, əmək haqqının səviyyəsi qiymətlərin səviyyəsini indiki dövrdə müəyyən edən ən başlıca amildir. Qiymətlərin səviyyəsi ilə əmək haqqı arasında hökmən qarşılıqlı əlaqə bağlılıq mövcuddur. Bu iki göstərici arasında müəyyən nisbət olmalıdır. Əmək haqqı ilə əmək məhsuldarlığının səviyyəsi arasındakı qanunauyğunluq qədər bu nisbət dəqiq və qarşılıqlı asılılıq şəklində də müəyyən edilməlidir.

Əmək haqqı, maliyyə, kredit, qiymət və sığorta bölgü kateqoriyaları olmaqla qarşılıqlı əlaqədə və asılılıqda olsa da, hər biri nisbi müstəqilliyə malikdirlər. Məsələn, kredit resurslarının mənbəyi ssuda fondudur. Ssuda fondunun təşkili isə maliyyə münasibətləri ilə aparılan bölgü münasibətləri vasitəsilə həyata keçirilir.

Hər bir cəmiyyətdə dövlət öz vəzifə və məqsədlərini yerinə yetirmək, müəyyən nailiyyətlər qazanmaq üçün maliyyədən istifadə edir. Bu məqsədlərə nail olunmasında maliyyə siyasəti mühüm rol oynayır. Maliyyə siyasəti iqtisadi mənafelərə aktiv təsir vasitəsidir.

Maliyyə siyasəti çoxtərəflidir və əsasən aşağıdakı həlqələrdən ibarətdir:

1. Maliyyənin elmi cəhətdən əsaslandırılmış inkişaf konsepsiyasının hazırlanması;

Bu konsepsiya iqtisadi qanunların tələblərinin öyrənilməsi, təsərrüfatların inkişafının hərtərəfli təhlili, əhalinin tələbatının, istehsal münasibətlərinin və məhsuldar qüvvələrin inkişafının perspektivlərinin müəyyən edilməsi əsasında formalaşır.

2. Maliyyədən cari dövrdə və perspektivdə istifadə olunmasının əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Bu zaman maliyyə siyasətindən irəli gələn məqsədə çatmaq yolları əsas götürülür, beynəlxalq amillər və maliyyə resurslarının mümkün olacaq artımı nəzərə alınır.

3. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün praktiki fəaliyyətin həyata keçirilməsi.

Bu üç həlqənin birlikdə istifadəsi maliyyə siyasətinin mahiyyətini təşkil edir.

Yalnız cari tələbatların ödənilməsinə yönəldilən və maliyyə münasibətlərinin inkişaf konsepsiyasına əsaslanmayan maliyyə siyasəti perspektivsizdir. Eyni zamanda praktiki fəaliyyətdə təmin olunmayan, yalnız əsas konsepsiyalar hazırlanması və maliyyədən istifadə istiqamətlərinin göstərilməsinə yönəldilən maliyyə siyasəti də real olmayan siyasətdir.

Yuxarıda deyildiyi kimi qarşıya qoyulan məqsədlərin xarakterindən və həll olunması metodlarından asılı olaraq maliyyə siyasəti iki yerə bölünür:

1. Maliyyə strategiyası.
2. Maliyyə taktikası.

Maliyyə strategiyası iqtisadi, siyasi və sosial strategiya ilə müəyyən olunan, iri miqyaslı vəzifələrin həllini nəzərdə tutan, gələcək üçün nəzərdə tutan, gələcək üçün nəzərdə tutulmuş uzun müddətli maliyyə siyasəti kursudur. Maliyyə strategiyasının hazırlanması gedişində maliyyətin inkişafının əsas meylləri proqnozlaşdırılır, onlardan istifadə konsepsiyaları yaradılır, maliyyə münasibətlərinin təşkili prinsipləri müəyyən edilir. Maliyyə siyasətinin formalaşması zamanı uzun müddətli məqsədlərin seçilməsi və məqsədlil proqramların

tərtibi sosial iqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərində maliyyə resurslarının təmərküzləşməsi üçün zəruridir.

Maliyyə taktikası cəmiyyətin inkişafının konkret mərhələsində qarşıya çıxan məsələlərin maliyyə əlaqələrinin təşkili qaydalarının dəyişdirilməsi, maliyyə resurslarının yenidən qruplaşdırılması yolu ilə həll edilməsi məqsədini daşıyır. Maliyyə strategiyasının nisbi sabitliyi şəraitində maliyyə taktikası çevik olmalıdır. Çünki sosial amillər və iqtisadi şərait həmişə dəyişkəndir.

Maliyyə siyasətinin strategiyası və taktikası qarşılıqlı əlaqədədir. Strategiya taktiki vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Düzgün maliyyə taktikası maliyyə əlaqələrinin təşkili formalarını vaxtında və qısa müddətdə dəyişməklə ən az məsrəflə maliyyə strategiyasının qarşıya qoyduğu məqsədlərə nail olunmasına imkan yaradır.

Maliyyə siyasəti insan fəaliyyətinin spesifik sahəsi kimi üstquruma aid edilir. Onunla cəmiyyətin iqtisadi bazisi arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur.

Bir tərəfdən maliyyə siyasəti iqtisadi münasibətlərdən doğur.

Cəmiyyət siyasətin hazırlanması və həyata keçirilməsində müstəqil deyil və nəhayət maliyyə siyasəti iqtisadiyyatla şərtlənir.

Digər tərəfdən iqtisadi bazis əsasında yaranan və inkişaf edən maliyyə siyasəti müəyyən müstəqilliyə malikdir. Onun özünə məxsus qanunları və inkişaf məntiqi var. Elə buna görə də o maliyyə vəziyyətinə və iqtisadiyyata əks təsir göstərmə qabiliyyətinə malikdir. Bu təsir müxtəlif ola bilər; bəzi hallarda siyasi tədbirlər həyata keçirməklə iqtisadiyyatın inkişafı üçün şərait yaradılır, bəzən isə onu ləngidirlər.

Dünya təsərrüfatçılıq təcrübəsi göstərir ki, ictimai tərəqqi, siyasətin-cəmiyyətin iqtisadi və mənəvi həyatına təsir dərəcəsinin artmasına gətirib çıxarır.

Təsərrüfat əlaqələrinin və regional əlaqələrin mürəkkəbləşməsi bütün təsərrüfat sahələrinin və regionların və razılaşıdırılmış inkişafının təmin olunmasını zəruri edir. Bununla əlaqədar olaraq dövlət maliyyə nizamlaşdırılması getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Maliyyə siyasətində elmi-texniki tərəqqini, elmi-tədqiqatı təmin edən sahələrə üstünlük vermək ehtiyacı yaranır. Dövlətin qüdrətli olması maliyyə resurslarının çox böyük kütləsini öz əlində toplamağa və iqtisadi konyunkturaya aktiv təsir etmək imkanı verir.

Dövlət hər bir təsərrüfat subyektinin öz rolunu oynadığı çox böyük bir orkestrin dirijoruna çevrilir.

Məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinin yüksələn xətt üzrə getdiyi şəraitdə maliyyə tədbirləri daha çox sosial tələbatlara yönəldiləcək cəmiyyət üzvlərinin maddi-rifah halının tam təmin olunmasına nail olmaq məqsədini güdür.

Maliyyə siyasətinin iqtisadi inkişafa, sosial tərəqqiyə aktiv təsir imkanına malik olması üçün dərin elmi əsaslandırılmalar tələb olunur. Ancaq siyasəti müəyyən edən bütün amillərin elmi cəhətdən öyrənilməsi həmin siyasətin nisbi müstəqillikdən obyektiv iqtisadi qanunlara tabe olmayan siyasətə çevrilməyəcəyinə təminat verə bilər. Təsərrüfatçılıq təcrübəsi göstərir ki, maliyyə siyasətinin iqtisadiyyatdan ayrılması çox böyük iqtisadi itkilərə səbəb olur, istehsalda olan imkanların reallaşmasına mane olur. Bundan ötrü maliyyə nəzəriyyələrinin nəticələri daim diqqət mərkəzində olmalı, cəmiyyətin inkişafı qanunauyğunluqlarını müvafiq şəkildə tətbiq olunmalıdır.

Məsələn, kənd təsərrüfatında dəyər qanunundan sərf nəzər edilməsi uzun müddət ölkəmizdə bu sahənin böhranına, digər sahələrdən geri qalmasına gətirib çıxarmış, kəndlidə sahibkarlıq ruhunu öldürmüşdü.

Maliyyə siyasəti maliyyə resurslarından səmərəli istifadəyə və onun həcmnin artırılmasına yönəldilməlidir. Maliyyə vəsaitinin sərfindən əldə edilən artım maliyyə siyasətinin təsirini əks etdirən ən düzgün göstəricidir. Maliyyə siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesində maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasının nəzərə alınması vəsaitlərin səpələnməsinə, cəmiyyətin sosial tələbatının ödənilməsi üçün istifadə olunan vəsait mənbələrinin azaldılmasına gətirib çıxarır.

Maliyyə siyasətini hazırlayarkən konkret tarixi şərait nəzərə alınmalıdır. Bu siyasət cəmiyyət inkişafının hər bir mərhələsinin spesifikasını, həm

beynəlxalq, həm də daxili şəraiti, dövlətin real iqtisadi və maliyyə imkanlarının nəzərə alınmalıdır. Nəzərdə tutulmuş və həyata keçirilmiş xərclərin maliyyə resurslarının zəmindən asılılığı aksiom kimi bütün səviyyələrdən olan təsərrüfat subyektləri tərəfindən qəbul edilməlidir. Bu qaydanın nəzərə alınmaması büdcə kəsinin, dövlət borcunun və inflyasiya prosesinin yaranmasına gətirib çıxarır.

Tarixi anın nəzərə alınması üçün həm də keçmiş təsərrüfatçılıq və maliyyə quruculuğu diqqətlə öyrənilməli, yeni və mütərəqqi meyillər, dünya təcrübəni araşdırılmalıdır. Cari dövrün xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla maliyyə siyasətinin vaxtında dəyişdirilməsi ölkə qarşısında duran vəzifələri qısa müddətdə və az xərclə həyata keçirməyə imkan verir.

Maliyyə siyasəti qarışığında qoyulan tələblərdən biri də onun hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesinə kompleks yanaşılmasına riayət edilməsidir. Yəni, maliyyə sisteminin bütün həlqələri vasitəsilə həyata keçirilən tədbirlərin razılaşdırılması, bir-birinə uyğunlaşdırılması, onların inkişafın müəyyən mərhələsinin mühüm aparıcı vəzifələrinin həllinə yönəldilməsi, iqtisadi siyasətin əsas tərkib hissələri-maliyyə, kredit, əmək haqqı, qiymətqoyma siyasətlərinin sıx qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmək istiqamətinə yönəldilməsi.

Maliyyə siyasəti məhsuldar qüvvələrin inkişafı və ölkə ərazisi üzrə səmərəli yerləşdirilməsində mühüm rol oynayır. O məqsədli proqramların maliyyə resursları ilə təmin olunmasına, vəsaitlərin iqtisadiyyatın aparıcı sahələrinə cəmləşməsinə, istehsalın səmərəliliyinin artmasına stimül yaranmasına, bütün regionların mütənasib inkişaf etməsinə və yerli xammaldan istifadəyə səbəb olur.

Maliyyə siyasəti dünya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsinə və inkişafına səbəb olur, müştərək müəssisələrin yaranmasını təmin edir. Məhsuldar qüvvələrin və elmi-texniki tərəqqinin inkişafı hal-hazırda elə səviyyəyə çatmışdır ki, ayrı-ayrı iqtisadi proqramları həyata keçirməyə bir dövlətin gücü çatmır. Buna görə də ölkələr iqtisadi inteqrasiyaya gedir, vəsaitlərə qənaət etmək məqsədilə həmin proqramların yalnız bəzi tərəflərini yerinə yetirirlər. Maliyyə siyasəti həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrə böyük dövlətlərin köməklik göstərməsi prosesində də istifadə edilir.

Hal hazırda maliyyə siyasətinin çatışmazlıqları daha kəskin nəzərə çarpır və bu respublikamızın sosial-iqtisadi inkişafını ləngidən amilə çevirilir. Bu çatışmazlıqlar aşağıdakılardır:

1. Maliyyə siyasətinin doqmatik xarakter daşması (təşəbbüskarlığın olmaması) və ölkənin inkişaf şəraitinin dəyişməsinə dərhal reaksiya vermək qabiliyyətinin olması.
2. Strateji xarakter daşıyan konsepsiyaların işlənilib hazırlanmaması.
3. Qısa müddətdə xeyir götürmək xətrinə az əsaslandırılmış taktiki tədbirlərin həyata keçirilməsi.
4. Maliyyə siyasətinin xalq təsərrufatının faktiki vəziyyətindən ayırması.
5. Maliyyə fəaliyyətinin əsas tələbatından-vəsaitə görə yaşayış-fəaliyyət göstərmək qaydasından-sərf nəzər edilməsi.
6. Vətəndaşların sosial tələbatlarının ödənilməsi üçün maliyyə baazısı müəyyən edilərkən qalıq metodundan istifadə edilməsi.

Müasir dövrdə hazırlanmış maliyyə siyasəti konsepsiyasının məqsədi istehsalın əsasında əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi, ictimai-istehsalın səmərəliliyinin sürətli artımını təmin etmək olmalıdır. Maliyyə siyasətinin sosial istiqamətli olması təkcə əhalinin maddi-rifah halının yüksəlməsi üçün maliyyə resurslarının səfərbərliyə alınmasında deyil, həm də iqtisadi siyasətin əsas məqsədinə yeni prinsipial yanaşmada ifadə olunur. Həyat səviyyəsi indi istehsalın inkişafını, maliyyə resurslarından istifadənin quruluşunu və istiqamətini müəyyən edən göstəriciyə çevrilmişdir.

Sosial proqramın mərkəzi növtəsi yaradıcı və yüksək məhsuldarlı əmək üçün şərait yaradılması, müstəqillik, təşəbbüskarlıq və əsl zirəklik göstərilməsidir. Eyni zamanda az təminatı vətəndaşların sosial müdafiəsi sistemi də nəzərdə tutulur. Sosial müdafiə ən əvvəl gəlirlərin indeksləşdirilməsi, yəni büdcə təşkilatları hesabına və ya kompensasiya yolu ilə onların istehlak qiymətlərinin artması indeksi həcmində artırılması yolu ilə həyata keçirilir.

Yeni maliyyə strategiyası müxtəlif mülkiyyət formalarının, bazar münasibətlərinin inkişafı, əmtəə, iş qüvvəsi və kapital bazarının bərabər hüquqlu fəaliyyəti nəzərə alınmaqla işlənib hazırlanır.

İqtisadi və sosial sferaya maliyyə təsirinin əsas metodları aşağıdakılardır: vergi qoyma, maliyyə resursları ilə manevr etmə, maliyyələşdirmə, maliyyə bazarı və s. Dünya təcrübəsi bu metodların çevik və səmərəli olduğunu sübut edir.

Müasir dövrün maliyyə siyasəti maliyyə siyasəti maliyyə strategiyasının və mövcud iqtisadi şəraitin tələblərinə uyğun surətdə işlənib hazırlanır. O bu gün maliyyə sistemini böhranlı vəziyyətdən çıxarmaq işinə xidmət edir.

Maliyyə sahəsində böhran olmasını aşağıdakılar sübut edir.

1. Çox böyük miqdarda büdcə kəsirinin olması.
2. Pulun emissiyasının artımı və buna uyğun olaraq inflyasiyanın güclənməsi. Azərbaycan Respublikası pulun emissiyasını xarici ölkəyə həvalə etsə və inflyasiyanı süni surətdə saxlamağa cəhd göstərsə də hal hazırda pul tədavülündə nöqsanlar gizli inflyasiyaya gətirib çıxarır və əhalinin onsuz da cüzi səviyyədə olan real pul gəlirlərini bir az da aşağı salır.
3. Dövlətin daxili və xarici borcunun artımı.
4. Çoxlu sayda zərərli işləyən və ya az rentabelli müəssisələrin mövcudluğu. Azərbaycan Respublikasında sənaye müəssisələrinin 70-80%-i artıq müflisləşmə həddinə çatmış və yaşama imkanını yalnız özəlləşdirmədən görürlər.
5. Təvərrüfatlarda qeyri-istehsal xərclərinin və itkilərin çoxalması.
6. Yarımçıq tikilən obyektlərin çoxluğu və s.

Böhran həm dövlət maliyyəsi sferasında həm də müəssisə və təşkilatların maliyyəsində özünü təzahür etdirir.

Azərbaycan Respublikasında mürəkkəb iqtisadi və maliyyə şəraitində, istehsalın səmərəliliyinin aşağı düşdüyü bir dövrdə təvərrüfatların maliyyə sağlamlaşdırılması üçün kompleks tədbirlər sistemi işlənib hazırlanmışdır. Biz həmin tədbirlərin kifayət qədər əsaslandırılmış və ya təsirli olmasından

sərfnəzər edərək sadəcə bu tədbirlərin kifayət qədər əsaslandırılmış və ya təsirli olmasından sərfnəzər edərək sadəcə bu tədbirləri sadalamaqla kifayətlənirik.

Biringi və ən əsas sayılan tədbir azad sahibkarlıq fəaliyyətinin tanınmasıdır. Müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarının tətbiqi rəqabətin inkişafına şərait yaradır, təşəbbüskarlığa, ictimai tələbatın daha dolğun ödənilməsinə, resursların qorunub saxlanmasına, texniki bazanın və məhsul çeşidinin təzələnməsinə, işçi kollektivinin sosial problemlərinin həllinə kömək edir.

İqtisadiyyatın üzvü quruluşunun yenidən qurulması da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yəni silah istehsalının ixtisar edilməsi və ağır sənaye sahələrinin xüsusi çəkisinin ümumi istehsaldan artımı təmin edilməlidir.

Düzdür, Azərbaycan Respublikası məcburiyyət qarşısında (müharibə təhlükəsi daim mövcud olduğundan) silah əldə edilməsinə vəsaiti müəyyən həddə saxlamalıdır. Lakin ölkə silahlanmaya çox böyük həcmdə vəsait sərf edə bilməz. Bu, digər mülki istehsal sahələrindən böyük sayda əsas vəsaitlərin, xammal, material və enerjinin yayındırılmasına səbəb olur.

Azərbaycanda istehsal həcmi kətləvi sürətdə azaldığı və iri müəssisələrin dağılaran əvəzində xırda sexlərin əmələ gəldiyi indiki şəraitdə quruluşa yenidən baxılması və müasir dövrün tələbatına uyğun sürətdə yenidən qurulması çox vacib dövlət problemidir.

İqtisadiyyatın və maliyyənin sığortalaşdırılması vəzifələrindən biri də pul tədavülünün qaydaya salınması və manatın alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsidir. Bunun üçün əhali məhsul istehsalının və xidmət göstərmənin artımı ilə yanaşı müəssisələrin və əhali sərbəst pul vəsaitlərinin-material ehtiyatlarının, evlərin, torpaq sahələrinin satılması, istiqraz, səhm və digər qiymətli kağızların buraxılması yolu ilə cəlb edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Adətən, sosial və digər tələbatların ödənilməsi üçün yönəldilən maliyyə resurslarının artımı ölkənin müdafiəsinə, idarəçilik aparatına, zərərli işləyən müəssisələrin saxlanılmasına, kapital qoyuluşuna çəkilən xərclərin kəskin sürətdə azalması hesabına əldə edilir. Ancaq dövlət xərclərinin ixtisarı qısa müddətli səmərə verir.

Çoxsaylı siyasi, iqtisadi və sosial xarakterli səbəblər üzündən dövlət xərcləri daim artıma meyillidir. Elə buna görə də müasir maliyyə siyasəti dövlətin maliyyə resurslarının daimi artımını təmin edən tədbirlər işlənib hazırlanmasını nəzəndə tutur.

Müəssisə və təşkilatların işin son nəticələrinə marağının və məsuliyyətinin artması mənfəətdən vergi tutulmasının tətbiqinə gətirib çıxarmışdır. Səmərəsiz təsərrüfatlara maneə yaradılması metodu kimi dövlət bütün müəssisələrə maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsində, tədiyyələrin həddinin müəyyən edilməsində, subyektivizmin aradan qaldırılmasında bərabər tələblər qoyulmasını məqsəduyğun hesab edir. Vergi tədiyyələri sisteminin tətbiqi həm də dövlət maliyyəsinin vəziyyətini (dövlət büdcəsinin vəziyyətini) müəssisələrin fəaliyyətinin səmərəliliyindən asılı etmək nöqtəyi nəzərindən prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Büdcəyə daxil olan vəsaitlərin həcmi iqtisadiyyatda gedən prosesləri əks etdirdiyindən onun təhlili maliyyə siyasəti sahəsində vaxtında bu və ya digər qərarların qəbul edilməsinə və onların təsərrüfat həlqələrinin işinin canlandırılmasına yönəldilməsinə imkan verir.

Maliyyə siyasətinin canlandırılması növbəti nəzərindən maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi təcrübəsində əsaslı dəyişikliklər edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Büdcə vasitəsilə vəsaitlərin «üfiqi» sürətdə yenidən bölüşdürülməsi metodunun əvəzinə, getdikcə, vəsaitlərin maliyyə bazarı vasitəsilə «şaqli» sürətdə yenidən bölüşdürülməsi metodundan istifadə edilir.

Beləliklə, vəsaitlərin axımı inzibati amirlik metodu ilə deyil, tələb və təklifdən asılı olaraq maliyyə resurslarına təsərrüfat subyektlərinin ehtiyacı nəzərə alınmağa baş verir. Bu isə yenidən bölüşdürülən maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etmək imkanı verir.

Maliyyə bazarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq əhalinin, müəssisə və təşkilatların sərbəst pul vəsaiti daha çox cəlb edilir və xalq təsərrüfatının, o cümlədən digər ümumdövlət ehtiyaclarının öədnilməsi üçün istifadə edilir. Düzdür respublikada hələlik bank sistemindəki nöqsanlar üzündən əhalinin əmanətlərinin cəlb edilməsi xeyli çətinlik törədir, çünki onların kredit

təşkilatlarına inamı azalmışdır. Lakin dövlət istiqrazlarının və xəzinə biletlərinin buraxılması təcrübəsi getdikcə genişlənir.

İqtisadiyyatın dirçəlməsi və bunun əsasında ölkənin maliyyə imkanlarının genişləndirilməsində xarici investisiyaların da rolu böyükdür. Dünya təcrübəsi xarici investisiyaların təsirinin daha güclü olduğunu və bu vəsaitdən daha səmərəli istifadə olduğunu göstərir.

Bu və ya digər tələbatın ödənilməsi ancaq maliyyə resurslarının varlığı ilə təmin oluna bilər. Bu o deməkdir ki, maliyyə siyasəti real maliyyə imkanları nəzərə alınmaqla işlənilib hazırlanmalıdır. Xərclər yalnız maliyyə resursları çoxaldıqca artırılmalıdır. Həm də istehlakı maliyyələşdirmədən istehsalın maliyyələşdirilməsinə keçilməlidir.

Beləliklə, iqtisadi və maliyyə siyasəti əhaliyə öz gəlirlərini artırmaq imkanı verməklə yanaşı sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına əlverişli şərait yaratmaq istiqamətində olmalıdır.

Maliyyə siyasətinin əsaslı dönüşü maliyyə mexanizmini də yenidən qurmağa tələb edir. Maliyyə mexanizminin yenidən qurulmasının məqsədi bazar münasibətlərinin inkişafı əsasında ictimai istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına təsir göstərilməsi, maliyyə resurslarından səmərəliliyinin təmin edilməsidir. Maliyyə mexanizminin yenidən qurulması xalq təsərrüfatında qarşılıqlı maliyyə əlaqələrinin təşkilinə prinsipcə yeni yanaşma tələb edir. O, müəssisələrin məsuliyyətini, təşəbbüskarlığını hərtərəfli inkişaf etdirməli, hər bir təşkilatın və bütövlükdə regionun işin son nəticələrinə marağını təmin etməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin istehsal amillərindən düzgün və səmərəli istifadə etmələri üçün müxtəlif maliyyə metodlarından istifadə olunması lazım gəlir. Həmçinin onların maliyyə fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq da tələb olunmur. Bazardakı rəqabət müəssisəni istehsalın səmərəliliyi qayğısına qalmağa məcbur edir. Bundan ötrü o maliyyə planlaşdırmasının keyfiyyətini yüksəltməli, maliyyə resurslarından səmərəli istifadə üzrə idarə daxili maliyyə nəzarətini gücləndirməlidir.

Bununla birlikdə dövlət tərəfindən bazar münasibətlərinin maliyyə nizamlaşdırılmasının əhəmiyyəti də artır.

Bu iş müəssisələrin mənfəətindən vergi tutulması (tariflərin dəyişdirilməsi, vergi güzəştləri verilməsi, vergiyə cəlb olunan obyektlərin diferensiallaşdırılması), yeni vergi növlərinin tətbiqi (idxal və ixrac vergisi, ƏDV), əhalinin gəlirlərinin vergiyə cəlb olunması, məqmədli proqramların maliyyələşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Təsərrüfat müqavilələrinin yerinə yetirilməsi, buraxılan məhsulun keyfiyyət parametrlərinə və ərtaf mühitin mühafizəsi üzrə tələbələrə riayət edilməsi, sanitariya norma və qaydalarının pozulması üzrə maliyyə sanksiyaları gücləndirilir. Dövlət büdcə və büdcədən kənar fondlar qarşısında maliyyə öhdəliklərinin vaxtında və tam şəkildə yerinə yetirilməsi üzrə cərimələri artırır. Verginin obyektlərini və mənfəəti gizlətmək üzrə ciddi cəza verilir. Auditor maliyyə nəzarəti geniş vüsət alır.

Əhaliyə sosial xidmətin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə sosial sferanın müəssisə və təşkilatlarında yeni təvərrüfatçılıq mexanizmi tətbiq edilmişdir.

Büdcədən onların tələbatını maliyyələşdirirməsi hər vətəndaşa sosial xərclərin məbləğinə və digər göstəricilərə görə müəyyən edilən uzun müddətli sabit normativlər əsasında həyata keçirilir. Sosial sferanın müəssisə və təşkilatlarına pullu xidmət göstərməyə, təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmağa, öz gəlirlərinə sərbəst surətdə sərəncam verməyə icazə verilir.

Dövlətin maliyyəsi mexanizmində köklü dəyişikliklər edilmişdir: dövlət büdcəsinin gəlirlərinin təşkili vergilərə əsaslanır. Büdcə xərclərinin quruluşu və büdcədən maliyyələşdirmə sistemi prinsipial şəkildə dəyişdirilmişdir. Büdcədən kənar fondlar sistemi geniş inkişaf tapmışdır.

Bazar münasibətlərinin inkişafı, idarəçilik metodlarının təkmilləşdirilməsi şəxsi və əmlak sığortasının təşkili və idarə olunmasında müsbət nəticələrə gətirib çıxarmışdır: kooperativ sığorta təşkilatları inkişaf edir; səhmdar sığortacəmiyyətləri, yeni sığorta növləri yaranır, məcburi və könüllü sığorta formaları arasındakı nisbət dəyişilir. Sığorta mexanizminin yaxşılaşdırılması sığorta işinin

səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, sığortalananlara xidmət keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilir.

Maliyyə mexanizminin yenidən qurulması hüquqi və maddi bazarının yaradılması ilə müşayiət olunur.

Maliyyə maliyyə mexanizmi təşkil olunarkən ölkədə idarəetmənin xüsusiyyətləri, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi və digər məsələlər, daha doğrusu bir sıra prinsiplər nəzərə alınmalıdır. Bu prinsiplər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Sərbəstlik prinsipi. Bu prinsipin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dövləti müstəqil olaraq, heç bir kənar təsirlər olmadan öz daxili iqtisadi xüsusiyyətlərinin nəzərə alaraq maliyyə siyasətini təşkil edir.
2. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi. Bu prinsipə görə heç də dövlət bütün iqtisadi fəaliyyəti öz əlində cəmləşdirmir. Bu zaman bazar iqtisadiyyatının tələbləri nəzərə alınacaq ölkəyə əsas maliyyə məsələləri bir mərkəzdən idarə olunur və özəl bölmənin fəaliyyət müstəqilliyi toxunulmaz qalır.
3. Dövlətin gəlir və xərclərinin balanslaşdırılması və maliyyə ehtiyatlarının yaradılması prinsipi. Ümumiyyətlə, dövlətin maliyyə siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi bütün maliyyə planlarının gəlir və xərc hissələri balanslaşdırılmalıdır. Bu isə dövlətin real imkanları nəzərə alınmaqla məlum vasitələrlə həyata keçirilir. Bunlardan başqa dövlət gələcəkdə əvvəlcədən nəzərdə tutulmayan xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün ehtiyatlar yaradılması sahəsində bütün imkanlarından istifadə etməlidir. Dövlətin maliyyə ehtiyatlarının kifayət qədər olması bir sıra maliyyə məsələlərinin müsbət həllini təmin edən əsas şərtlərdəndir. Maliyyə ehtiyatlarının həcmə böyüklüyü dövlətin inkişafını göstərən əsas amillərdəndir və dövlətin varlı olmasını əks etdirir.

FƏSİL II İqtisadi proseslərin tənzimlənməsində maliyyə mexanizminin müasir vəziyyətinin təhlili

2.1 Azərbaycanda makroiqtisadi sabitləşdirilmənin təmin olunmasında büdcə-vergi mexanizminin rolu (retrospektiv baxış)

Son illərdə dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan tənəzzül 2013-cü ilin ikinci yarısında səngimiş, iqtisadi artım meyilləri güclənmişdir. 2013-cü ildə Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesablamalarına əsasən dünya iqtisadiyyatı 3,0 faiz artmışdır, eyni zamanda inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə inkişafda olan ölkələrdə artım sürəti daha yüksək olmuşdur. Belə ki, ötən ildə inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi artım sürəti 1,3 faiz olduğu halda, inkişafda olan ölkələrdə bu göstərici 4,7 faiz, Asiya regionunda isə daha sürətli olaraq 6,1 faiz təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasında da aparılan iqtisadi islahatlar ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətlənməsinin əsas təkanverici qüvvəsinə çevrilməklə, fiskal siyasətin müsbət inkişaf tendensiyasının təmin olunmasına da öz töhfəsini vermişdir. Məhz bu mühüm amilin nəticəsində dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri yüksəlməklə, Azərbaycan Respublikasında qəbul edilən Dövlət proqramlarının uğurlu icrasına, əhalinin sosial problemlərinin həllinə dair tədbirlərin ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsinə təsir göstərmişdir.

Həmçinin son illər Azərbaycanda yoxsulluğun azaldılması, sosial-iqtisadi rifahın yüksəldilməsi, regional və sahəvi inkişafın təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilmiş və keçirilən iqtisadi islahatların, tədbirlərin (bu islahat və tədbirlərin hansı siyasi sənədlərlə həyata keçirilməsi yuxarıda qeyd edilmişdir) davamlı nəticəsi olaraq ölkədə əhalinin həyat səviyyəsi ilbə-il yüksəlir, iqtisadiyyatın regional və sahəvi kəsimdə inkişafı reallaşır.

Bütün bunlar göstərir ki, artıq ölkəmizin iqtisadi inkişafı yeni keyfiyyət mərhələsinə daxil olmuşdur. Yeni mərhələnin əsas hədəfi, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə və dünya təsərrüfat sistemində səmərəli integrasiyasına nail olmaqla, uzunmüddətli perspektivə ölkədə dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etməkdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasında təsdiq edilmiş, iqtisadi siyasət sənədlərində bu hədəfin reallaşması üçün yerinə

yetirilməsi zəruri olan vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir. Bunlara ölkənin malik olduğu iqtisadi potensialın gücləndirilməsi və bu potensialın kompleks şəkildə səmərəli reallaşdırılması, o cümlədən qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi (neft-dən asılı olmayan güclü Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşdırılması), hər bir regionun (iqtisadi zonanın) malik olduğu potensialdan tam və səmərəli istifadə olunması və onların inkişafının tarazlaşdırılması, çoxlu sayda yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradılması, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sosial xidmətlərin həcmnin, keyfiyyətinin və ünvanlılığının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması, yoxsulluğun azaldılması kimi vəzifələri aid etmək olar.

Azərbaycan Respublikasının makroiqtisadi hesabat və proqnoz göstəriciləri 2011-2017

Cədvəl 1

Göstəricilər	Ölçü vahidi	Hesabat			Proqnoz			
		2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1. UDM bazar qiymətləri ilə	mln. m	52082,0	53995,0	54740,8	58568,9	59380,4	63057,6	67317,2
<i>real artım tempi</i>	%	0,1	2,2	4,5	5,2	5,8	4,8	6,0
<i>deflyator</i>	%	22,5	1,5	-3,0	1,7	-4,2	1,3	0,8
2. Özəl sektorun ÜDM-də payı	ÜDM-də payı, %	82,5	81,5	82,3	83,2	82,1	81,8	81,8
3. Neft sektoru, ÜDM, bazar qiymətləri ilə	mln m	26650,5	25520,1	22798,3	22541,1	19024,5	18305,2	18606,9
<i>real artım tempi</i>	%	-9,3	-5,0	-1,2	-1,5	2,1	-3,2	1,5
<i>deflyator</i>	%	40,6	0,8	-9,6	0,4	-17,4	-0,6	0,2
<i>ÜDM-də payı</i>	%	51,2	47,3	41,6	38,5	32,0	29,0	27,6
4. Qeyri-neft sektoru, ÜDM, bazar qiymətləri ilə	mln m	25431,5	28474,9	31942,6	36027,8	40355,9	44752,4	48710,3
<i>real artım tempi</i>	%	9,4	9,7	9,7	10,0	8,1	8,6	7,8
<i>deflyator</i>	%	8,0	2,1	2,3	2,6	3,7	2,1	1,0
<i>ÜDM-də payı</i>	%	48,8	52,7	58,4	61,5	68,0	71,0	72,4
5. Əhalinin gəlirləri	min. m	30524,6	34723,9	38388,9	42276,8	47165,1	51576,6	55943,6
<i>real artım tempi</i>	illik,	10,5	12,5	7,0	6,4	7,5	5,2	4,2
8. Inflyasiya	%	7,9	1,1	3,3	3,5	3,8	3,9	4,1

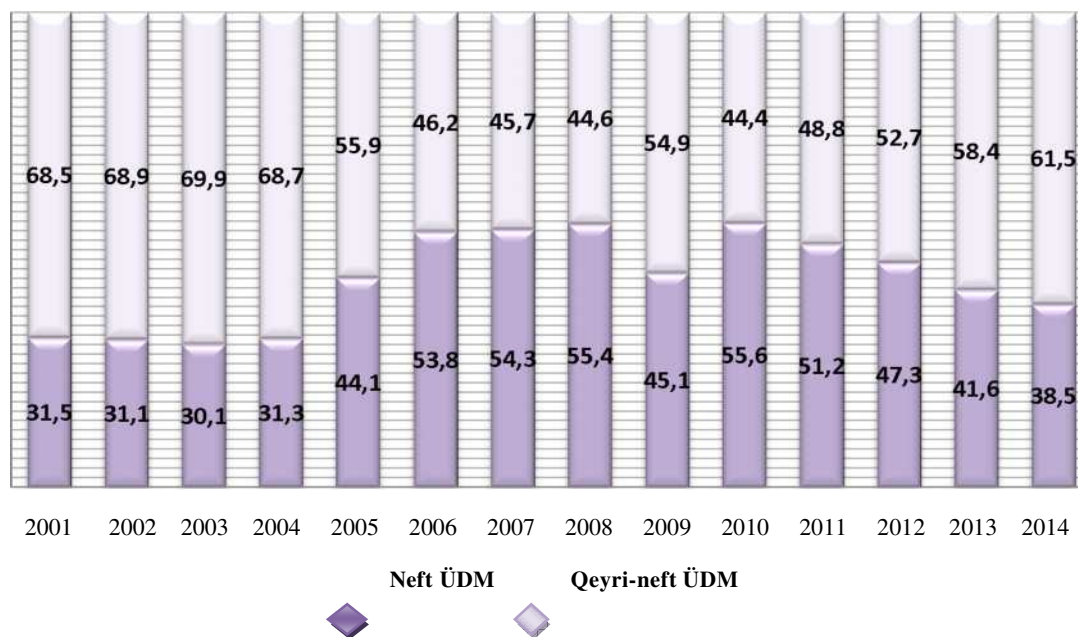
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları "Azərbaycan Rəqəmlərdə" səh-62

"Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa və

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası Qaydaları”na uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının 2014-2017-ci illərdə iqtisadi və sosial inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyən etməklə hazırlanmış “Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri”nin əsas məqsədi iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin müasir forma və metodlarını tətbiq etməklə qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafına, makroiqtisadi sabitliyin saxlanılmasına, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının sürətləndirilməsinə, ölkənin ixrac qabiliyyətinin artırılmasına, iqtisadi zonaların davamlı və tarazlı inkişafının təmin edilməsinə, sosial yönümlü siyasətin prioritetliyinin qorunub saxlanılmasına nail olmaqdan ibarətdir.¹

Diaqramına 1

ÜDM-in tərkibində neft və qeyri-neft sektorunun xüsusi çəkisi (%-lə)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Hesabat, “Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri”

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyasına və əsas makroiqtisadi proqnoz göstəricilərinə əsasən 2014-cü ildə ölkə üzrə real iqtisadi

¹ Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Hesabat, “Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri” s.61

artım 5,2 faiz olmaqla ümumi daxili məhsul istehsalı bazar qiymətləri ilə 58,6 mlrd. manat təşkil ediləcəyi proqnozlaşdırılmışdır.

Neft sektoru üzrə ümumi daxili məhsulun 1,5 faiz azalacağı nəzərdə tutulduğu halda, qeyri- neft sektorunda əlavə dəyərin 36,0 mlrd. manat və ya cari ilə nisbətən 10,0 faiz real artımı proqnozlaşdırılır ki, bu da növbəti ildə də qeyri neft sektorunun inkişafının yüksələn xətlə davam edəcəyi deməkdir.

Ümumi daxili məhsulda qeyri-neft sektorunun xüsusi çəkisi 61,5 faiz həddində proqnozlaşdırılır ki, bu da 2012-ci ilin yekununa nisbətən 8,8 faiz, 2013-cü ilin icrasına nisbətən 3,1 faiz çoxdur. Özəl sektorun ümumi daxili məhsulda payı 83,2 faiz həddində proqnozlaşdırılmışdır.

Dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan və getdikcə güclənən iqtisadi artım meylləri beynəlxalq neft bazarlarındakı qiymətlərin sabit saxlanılmasına müsbət təsir göstərmiş, neftin 1 barelinin 2013-cü il üzrə orta illik satış qiymətinin 107,9 ABŞ dolları səviyyəsində qalmasını şərtləndirmişdir. Dünya bazarlarında xam neftin (Brent növü) orta illik satış qiyməti 2013-cü il dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi üçün qəbul edilmiş göstəricidən 7,9 ABŞ dolları və yaxud 7,9 faiz çox olmuş, Azərbaycan Respublikasının ixrac etdiyi "Azəri Layt" xam neftinin 1 barelinin orta satış qiyməti isə 111,2 ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2013-cü ildə dünyanın ticarət dövriyyəsinin artım sürəti 2012-ci ilin göstəricisi ilə eyni səviyyədə, yəni 2,7 faiz olmuşdur ki, bu da böhrandan sonra ticarət münasibətlərinin sabitləşməsinə özündə əks etdirir. İnkişaf etmiş ölkələrdə idxalın artımı 1,4 faiz olduğu halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu göstərici 5,4 faiz təşkil etmişdir.

2013-cü il ərzində sənaye sahəsində 26,7 mlrd. manat, yaxud ÜDM-in 46,3 faizi həcmində, 2014-cü il üzrə ümumi daxili məhsulun sahə strukturunda sənayenin payı (ümumi daxili məhsulun 41,8 faizi) daha yüksək qiymətləndirilir ki, bunun da əsasını neft və qaz sənayesi (ümumi daxili məhsulun 36,4 faizi) təşkil edəcəkdir. Tikinti sahəsində 6,8 mlrd. manat (müvafiq olaraq 11,8 faiz), kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsində 3,1 mlrd. manat (müvafiq olaraq 5,3 faiz), nəqliyyat və anbar təsərrüfatında 2,8 mlrd. manat (müvafiq olaraq 4,8 faiz), informasiya və rabitə xidmətləri sahəsində 1,0 mlrd. manat (müvafiq olaraq 1,8

faiz), ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri üzrə xidmətlər sahəsində 4,1 mlrd. manat (müvafiq olaraq 7,1 faiz), turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə xidmətləri sahəsində 1,1 mlrd. manat (müvafiq olaraq 1,8 faiz), sosial və digər xidmətlər sahəsində isə 8,5 mlrd. manat (müvafiq olaraq 14,7 faiz) həcmində əlavə dəyər yaranmışdır. Məhsula və idxala görə xalis vergilər ÜDM-in 6,4 faizinə bərabər olmuşdur. ÜDM-in əhalinin hər nəfərinə düşən həcmi 2012-ci illə müqayisədə 4,4 faiz artaraq 6207,3 manat və yaxud 7912,5 ABŞ dolları təşkil etmişdir. İl ərzində ölkənin valyuta ehtiyatları 9,0 faiz artaraq 50,0 mlrd. ABŞ dollarını ötmüşdür ki, bu da dövlətin xarici borcundan təqribən 9 dəfə çoxdur.²

2013-cü ilin yekunlarına görə ölkə əhalisinin gəlirləri əvvəlki illə müqayisədə 8,0 faiz artaraq 37,6 mlrd. manata çatmış, əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlərin həcmi isə orta hesabla 4039,6 manat olmuşdur. Əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlər əvvəlki illə müqayisədə 6,6 faiz artaraq istehlak qiymətləri indeksini (inflyasiyanı) 4,2 faiz üstələmişdir. Gəlirlərin 64,3 faizi son istehlaka, 8,3 faizi vergilər, sosial sığorta və üzvlük haqlarının, 25,6 faizi isə əmanətlərin və kapitalın artırılmasına, 1,8 faizi kreditlər üzrə faizlərin ödənilməsinə yönəldilmişdir. Əhalinin sərəncamında qalan gəlir 34,5 mlrd. manat təşkil edərək əvvəlki ilə nisbətən 8,0 faiz artmışdır.³

2013-cü ildə əsas kapitalla yönəldilən vəsaitlər 15,1 faiz artaraq 17,9 mlrd. manat olmuş, onun 66,3 faizi və yaxud 11,9 mlrd. manatı tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsinə sərf edilmişdir. Maliyyə mənbələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitin 44,8 faizini müəssisə və təşkilatların vəsaitləri, 43,8 faizini dövlət büdcəsinin vəsaitləri, 4,8 faizini bank kreditləri, 3,2 faizini büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitləri, 2,6 faizini əhalinin şəxsi vəsaiti, 0,8 faizini isə sair vəsaitlər təşkil etmişdir.

Cari ilin yanvar-sentyabr aylarında inflyasiya ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 2,3 faiz təşkil etmişdir. İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin məlumatlarına əsasən 2013-cü ilin sonuna inflyasiya 3,3 faiz olmuş, 2014-cü ildə isə 3,5 faiz həcmində

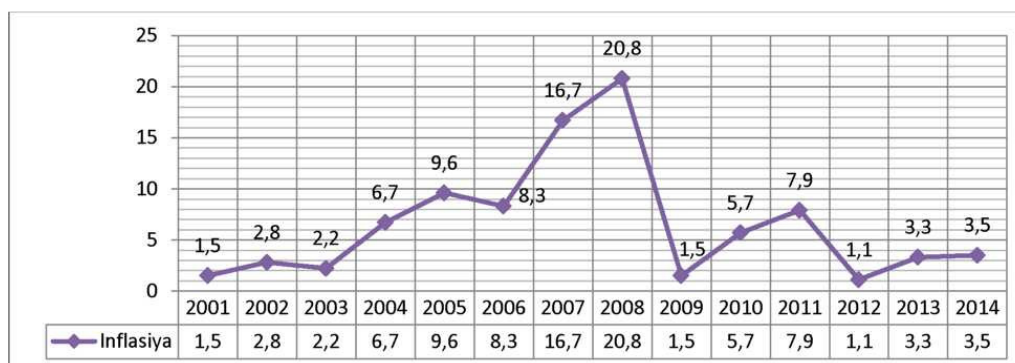
² Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları, məcmuə “Azərbaycan Rəqəmlərdə” s.-44

³ Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının statistik göstəriciləri, Bakı, 2013, s.62

olacağı gözlənilir. (Diaqram 2)⁴

Diaqram 2

Azərbaycan Respublikasında 2001-2014-cü illərdə inflyasiya göstəriciləri

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının statistik göstəriciləri, Bakı, 2013

2014-cü ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri ümumi daxili məhsulun 31,4 faizi həcmində olmaqla, nominal ifadədə 18 384,0 mln. manat, dövlət büdcəsinin xərcləri isə ümumi daxili məhsulun 34,3 faizini təşkil etməklə 20 063,0 mln. manat həcmində proqnozlaşdırılır.

2014-cü il dövlət büdcəsinin gəlirləri ümumi daxili məhsulun 31,4 faizi həcmində olmaqla, nominal ifadədə 18 384,0 mln. manat proqnozlaşdırılır ki, bu da, 2012-ci ilin faktiki icra göstəricisi ilə müqayisədə 1 102,5 mln. manat və ya 6,4 faiz çoxdur. (Cədvəl 5)

Cədvəl 2

2012-2014-cü illər üzrə dövlət büdcəsinin göstəriciləri (mln. manat)

	2012 fakt	2013 fakt	2014 proqnoz	2014-cü ilin müqayisəsi			
				2012-ci illin faktı		2013-cü illin proqnozu	
				fərq (+;-)	faiz	fərq	faiz
Gəlirlər	17281,5	19159,0	18384,0	1102,5	6,4	-775,0	-4,0
Xərclər	17416,5	19850,0	20063,0	2646,5	15,2	213,0	1,1
Büdcə kəsiri	-135,0	-691,0	-1679,0	-1544,0		-988,0	

Mənbə: Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi “Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri”

⁴ Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi “Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri” s65

2014-cü il dövlət büdcəsi gəlirlərinin 9,3 milyard manatını və ya ümumi büdcə daxilolmalarının 50,8%-ni Dövlət Neft Fondundan transfertlər, 7,1 milyard manatını və ya 38,6%-ni Vergilər Nazirliyi, 1,5 milyard manatını və ya 8,2%-ni Gömrük Komitəsinin xətti ilə, 0,4 milyard manatını və ya 2,2%-ni büdcə təşkilatlarının ödənişli xidmətlərindən daxilolmalar, 0,2%-ni isə digər daxilolmalar təşkil edir.

2014-cü il ərzində Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə 9337,0 mln. manat transfert nəzərdə tutulur ki, bu da cari illə müqayisədə 2013,0 mln. manat və ya 17,7 faiz azdır.

Dövlət büdcəsinə Dövlət Neft Fondundan edilən transfert nəzərə alınmadan digər mənbələr üzrə dövlət büdcəsinin gəlirləri 2013-cü ilə nisbətən 15,9 faiz və yaxud 1238,0 mln. manat artımla proqnozlaşdırılmışdır.

Növbəti il üçün dövlət büdcəsi gəlirlərinin 6245,0 mln. manatı qeyri-neft sektoru üzrə daxilolmaların payına düşəcəkdir ki, bu da 2013-cü ilin proqnozu ilə müqayisədə 1076,0 mln. manat və ya 20,8 faiz, 2012-ci ilin faktiki icra göstəricisinə nisbətən 1600,0 mln. manat və yaxud 34,5 faiz çoxdur.⁵

2014-cü il və sonrakı üç il üçün dövlət büdcəsi xərclərinin layihəsinin tərtibinə dünyada hələ də səngiməyən maliyyə-iqtisadi böhranın ehtimal olunan təsirləri, ölkənin əsas makroiqtisadi proqnoz göstəriciləri və gözlənilən büdcə gəlirləri nəzərə alınmaqla ehtiyatla yanaşılmışdır. 2014-cü il üçün dövlət büdcəsi xərclərinin strukturuna uyğun olaraq cari, əsaslı və dövlət borcuna xidmətlə bağlı xərclərin optimal hədlərinə nail olmaq qarşısında duran vəzifələrə aid edilmişdir.

2014-cü il dövlət büdcəsinin xərcləri ümumi daxili məhsulun 34,3 faizini təşkil etməklə 20,1 milyard manat proqnozlaşdırılmışdır (2012-ci ilin faktiki icrasına nisbətən 15,2 faiz, 2013-cü ilik proqramına nisbətən 1,1 faiz çox olmuşdur).

Azərbaycan iqtisadi islahatlar və inkişaf modelinin həyat qabiliyyətli və səmərəli olmasının ən yaxşı sübutu son illərdə ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərdir. Belə ki, bu model üzrə həyata keçirilən siyasət çox tez bir zamanda ölkə iqtisadiyyatında əsaslı keyfiyyət dəyişiklikləri baş

⁵ Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2013-cü ildə fəaliyyəti haqqında hesabat s. 45

verməsinə səbəb olmuşdur: inilyasiya cilovlanmış (1996-cı ildən başlayaraq 2004-cü ilə qədər Azərbaycanda inflyasiyanın səviyyəsi 2-3%-dən yuxarı qalxmamış), büdcə kəsinin Mərkəzi Bank tərəfindən maliyyələşdirilməsi praktikasına son qoyulmuş, büdcə kəsiri ÜDM-in 1-2%-i səviyyəsinə endirilmişdir. Bu dəyişikliklər nəticəsində artıq 1996-cı ildə dərin iqtisadi böhran keçirən ölkədə makroiqtisadi sabitliyə nail olunmuş, növbəti - 1997-ci ildən başlayaraq isə dinamik iqtisadi inkişafı təmin etmək mümkün olmuşdur. Belə ki, 1996-cı ildə ÜDM-in artım sürəti 1,3%, 1997-ci ildə 5,8%, 1998-2004-cü illərdə isə orta hesabla 10%, 2005-ci ildə 26,4%, 2006-cı ildə isə dünyada ən yüksək göstərici kimi 34,5% təşkil etmişdir.⁶

1994-cü ildən etibarən ölkədə aparılan ardıcıl və sistemli iqtisadi islahatların ən mühüm istiqamətlərindən birini də dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və azad sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılması təşkil etmişdir. Artıq torpaq və aqrar islahatları institusional baxımdan faktiki olaraq başa çatdırılmışdır. 1350 min hektardan çox torpaq sahəsi əvəzsiz olaraq kəndlilərə paylanmış, kolxoz və sovxozların yerində fermer təsərrüfatları yaradılmışdır. Onlara uzun müddətli vergi güzəştləri, vergidən azadolmalar, büdcədən güzəştli kreditlərin, subsidiyaların verilməsi, ümumiyyətlə bu sahəyə dövlət dəstəyinin artırılması kimi tədbirlər tətbiq olunmuşdur. Hal hazırda kənd təsərrüfatı məhsulunun 99,0%-i özəl bölmədə istehsal olunur. Bu proses ölkədə mühüm sosial-siyasi dəyişikliklərlə yanaşı, kənd təsərrüfatı sahələrinin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəlməsinə də təkan vermişdir. Son illərdə bir sıra ərzaq məhsulları (məsələn ət və süd məhsulları, kartof-soğan və s.) idxalının xeyli dərəcədə azalması buna bariz sübutdur.⁷

Sahibkarlığın inkişafı və özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar görülən işlər nəticəsində ÜDM-də qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi artaraq 2006-cı ildə 81% təşkil etmişdir. Bu sahədən dövlət büdcəsinə daxilolmalar əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

⁶ A. Şəkərəliyev, **Dövlətin iqtisadi siyasəti: Dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi**, Şərq nəşriyyatı, Bakı, 2011, s.47

⁷ Allahverdiyev D. İ., **Büdcə-vergi siyasəti və iqtisadi təhlükəsizlik**, ELM, Bakı, 2009, s.78

Bu illərdə ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşu da xeyli artmışdır. 2007-ci ilədək ölkə iqtisadiyyatına bütün maliyyə mənbələri hesabına 22,5 mlrd. ABŞ dollarından çox investisiya qoyulmuşdur.

Bu dövrdə görülmə işlər içərisində 1999-cu ilin sonunda Neft Fondunun yaradılması xüsusi qeyd edilməlidir. Vaxtında qəbul edilmiş bu qərar iqtisadi inkişafda yeni mərhələnin başladığını göstərir.

Yeni mərhələnin əsas hədəfi, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə və dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiyasına nail olmaqla ölkədə dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığını uzunmüddətli perspektiv üçün təmin etməkdən ibarətdir.

Bu vəzifələr ölkənin malik olduğu iqtisadi potensialın gücləndirilməsi və bu potensialın kompleks şəkildə səmərəli reallaşdırılması, o cümlədən qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi (neftdən asılı olmayan güclü Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşdırılması), hər bir regionun malik olduğu potensialdan tam və səmərəli istifadə olunması və onların inkişafının tarazlaşdırılması, çoxlu sayda yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradılması, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sosial xidmətlərin həcmində, keyfiyyətinin və ünvanlılığının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması, yoxsulluğun azaldılması kimi məqsədlərdən ibarətdir.

Transformasiya iqtisadiyyatında makroiqtisadiyyatın sabitliyinin ən mühüm istiqamətlərindən biri də makromaliyyətləşmə sabitliyi hesab edilir. Sabitləşdirmə tədbirləri əhalidə və müəssisələrdə artıq pul kütləsinin mövcud olması ilə şərtlənən (iqtisadiyyatdakı əmtəə kütləsindən artıq) inflyasiya potensialının ləğv edilməsinə yönəldilir.

Qiymətlər üzərində dövlət nəzarətinin aradan qaldırılması, bundan dərhal sonra qiymətlərin və əməkhaqqının artım tempində kəskin uyğunsuzluğun yaranması qiymətlərin sonrakı artımını kifayət qədər tez dayandıрмаğın zəruriliyini artırır. Oudur ki, inflyasiyanın sürəti azaldılmalı, heç olmasa, o, öz əvvəlki səviyyəsində saxlanmalıdır. Inflyasiyanın azaldılması və bazarm balanslaşdırılması dövlət büdcəsindəki kəsirin ya ləğv edilməsinə, ya da onun son nəticədə kəskin ixtisar edilməsinə imkan verir. Eyni zamanda sərt pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi

ssuda faizlərinin inflyasiya səviyyəsindən yuxarı olmasına səbəb olur ki, bu da cari tələbin əlavə olaraq ixtisar edilməsinə gətirib çıxarır.

Stabilləşdirmə prosesinin mühüm cəhətlərindən biri də əmanətlərə görə faizlərin artırılması və bu yolla əmanətlərin banklarda saxlanması stimullaşdırılmasıdır. Məhz bütün bu tədbirlərin nəticəsində isə, real tələbata uyğun olaraq, ayrı-ayrı məhsullar üzrə qiymətlərin səmərəli nisbətinin təmin edilməsi imkanları yaranır. Bütün bunlar əmtəə qıtlığının aradan qaldırılmasına və istehlak bazarında tarazlığın yaranmasına gətirib çıxarır, bu isə hər hansı əmtəəni sərbəst əldə etmək imkanı deməkdir.

Yuxarıda göstərilənlər bazara keçidin “şok terapiyası” variantının miisbət cəhətlərini xarakterizə edir, lakin bu siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində yaranan yüksək qiymətlər, əhalinin hər şeydən əvvəl aztəminatlı və qeyri-komninersiya sferasında çalışan təbəqələrinin həyat səviyyəsinin kəskin aşağı düşməsi, xalq təsərrüfatının bütün sahələrinə, xüsusilə istehsala kapital qoyuluşunun azalması, istehsalın, ilk növbədə sənaye və istehlak məhsullarının həcmində aşağı düşməsi, investisiya tələblərinin, ödəmə qabiliyyətli tələbin azalması və s. digər neqativ hallar əhalinin müflisləşməsinə və iş yerlərini itirən təbəqəsinin sayının artmasına səbəb olur.

Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində islahatların gedişi və nəticələri üçün ilkin şərtlər mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təcrübə göstərir ki, islahatların gedişində uğurların əldə edilməsində aşağıdakı ilkin şərtlər böyük rol oynayır:⁸

- iqtisadi inkişaf səviyyəsi;
- dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsində vergi daxilolmalarının xüsusi çəkisi;
- vergi yükünün həcmi;
- dövlət büdcəsinin sosial xərclərin xüsusi çəkisi;
- dövlət büdcəsinin iqtisadi xərclərin xüsusi çəkisi;
- islahatların başlanması ərəfəsində iqtisadiyyatda özəl sektorun xüsusi çəkisi;

⁸ A. Şəkərəliyev, **Dövlətin iqtisadi siyasəti, Dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi**, Şərqi nəşriyyatı, Bakı, 2011, səh-55

1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi” adlanan neft kontraktlarının imzalanması Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya birliyinə inteqrasiyasının uğurlu məqamlarından biri kimi səciyyələnməlidir. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafında transformasiya prosesi, əslində “islahatın Azərbaycan modeli” kimi xarakterizə edilə bilər. Bu modelin xarakterik məqamları ondan ibarətdir ki, transformasiya yönümlü dəyişikliklərin ilkin proseslərində belə, bir-birini tamamlayan siyasi, iqtisadi və sosial islahat programlarının həyata keçirilməsinə başlamış və onlar kifayət qədər ağrısız başa çatdırılmışdır. Belə ki, əslində Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafında transformasiya prosesinin ən mühüm məqamı kimi beynəlxalq münasibətlərə inteqrasiya prosesini və ölkəyə irihəcmli investisiya yatırımlarının bu zəmində həyata keçirilməsini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı həyata keçirilən iqtisadi islahatların hüquqi bazasının təmin edilməsi istiqamətində 1995-ci ildən başlayaraq ölkə parlamenti tərəfindən çoxsaylı qanunvericilik aktları qəbul edilmiş və bütövlükdə bazar iqtisadiyyatına keçidin hüquqi bazası formalaşdırılmışdır.⁹

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial-iqtisadi inkişafda transformasiya prosesinin III mərhələsi köklü iqtisadi böhranların davamı ilə müşayiət olmuşdur. Belə ki, həmin dövrdə inflyasiya göstəricisi dördəqəmlə ədəd səviyyəsinə - 1800%-ə qədər yüksəlmiş, istehlak məhsullarının qiymət indeksini sürətlə artmışdır. Məhsul istehsalının davamlı olaraq aşağı düşməsi nəticə etibarilə daxili bazarda idxal kanallarının əhəmiyyətli rol oynamasına gətirib çıxarmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, 1991—97-ci illərdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən kifayət qədər maraqlı məqamlar mövcud olmuşdur. Həmin məqamlar onunla bağlıdır ki, 1991-93-cü illərdə ölkədə baş verən siyasi proseslər ölkə ərazisinin işğalı ilə xarakterizə olunsa da, 1993-cü ildə bu proses dayandırılmış, 1993-95-ci illərdə ölkədə makromaliyyə böhranı baş vermişdir. 1993—95-ci illərdə inflyasiyanın kəskin həddi, demək olar ki, iqtisadi inkişafda staqflyasiya meyillərinin bərqərar olmasına gətirib çıxarmışdı. 1995-ci ildən etibarən başlanan iqtisadi islahatlar isə qısa müddət ərzində özünün sosial-iqtisadi

⁹ Meybullayev M. X. Müstəqil Respublikaların Sosial və İqtisadi Əsasları, Bakı: Azərneşr, 2000, s.156

nəticələrini verməyə başlamış, makromaliyyə sabitliyi yaradaraq, iqtisadi böhranın 1997-ci ildən dayandırılması və iqtisadi artımın təməlinin qoyulması ilə nəticələnmişdir.¹⁰

Sosial-iqtisadi inkişafda transformasiya proseslərinin növbəti mərhələsi iqtisadi böhranın dayandırılması və makroiqtisadi artımın təmin edilməsi ilə səciyyəvi olmuşdur. Sosial-iqtisadi inkişafda transformasiya proseslərinin bu mərhələsini xarakterizə edən ən mühüm arqument ölkə iqtisadiyyatına irimiqyaslı investisiyaların daxil olması fonunda iqtisadiyyatın, xüsusilə neft sektorunda köklü irəliləyişlərə nail olunması və iqtisadi artımın davamlı xarakter daşmasıdır. Sosial-iqtisadi inkişafda transformasiya prosesinin bu mərhələsini bütövlükdə götürsək, onun əslində iqtisadi islahatların dönməz xarakter daşması, bazar iqtisadiyyatının zəruri strukturlarının bərqərar olması və özəlləşdirmə prosesinin başa çatmasından ibarət olduğunu aşkar edərik.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında transformasiya prosesini xarakterizə edən növbəti mərhələ isə iqtisadi islahatların nəticələrinin özünü sahə və regionlar miqyasında göstərməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixli fərmam ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı” (2004-2008-ci illər) iqtisadiyyatın sahə və ərazi kəsimlərində artımın təmin edilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmiş, regionlara irihəcmli investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsinə, bazar infrastrukturlarının formalaşmasına, yeni istehsal və emal strukturlarının bərqərar olmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Dövlət proqramı transformasiya prosesini yaşayan Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının həyata keçirilməsində önəmli mərhələ hesab edilir. Bu mərhələnin uğurla reallaşdırılması məqsədilə ölkə hökuməti tərəfindən davamlı tədbirlər həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə həyata keçirilən islahatlar dövlət inhisarının aradan qaldırılmasına, xüsusi mülkiyyətin və sahibkarlığın inkişafına, ilkin dövrdə

¹⁰ a.g.ə. s.63

böhranın dayandırılmasına və iqtisadi artımın tədricən təmin olunmasına əlverişli şərait yaratmışdır.

1994-cii ildə imzalanmış neft kontraktlarının ölkə iqtisadiyyatına irihəcmli investisiyalar cəlb edilməsinə yaratdığı zəmin ölkənin beynəlxalq münasibətlər sistemində inteqrasiya olunması prosesinin sürətlənməsinə geniş imkanlar açmışdır. Ölkə iqtisadiyyatına yatırılan xarici investisiyaların həcmi 1995-2006-cı illərdə 13,5 dəfə artmış, 2006-cı ildə investisiyaların strukturunda neft sənayesinə sərmayə qoyuluşunun xüsusi çəkisi 67,7% təşkil etmişdir.¹¹

İqtisadiyyata yatırılan irihəcmli investisiyalar xüsusən neft sektorunda sürətli inkişafı təmin etmiş və mütərəqqi texnologiyaların tətbiqini stimullaşdırmışdır. Lakin bununla belə, iqtisadiyyatın digər sahələrində artım sürəti neft sektorunun sürətli inkişafı fonunda zəif olmuşdur. Bu isə iqtisadiyyatda struktur deformasiyalarının yaranmasına gətirib çıxarmaqla yanaşı, iqtisadiyyatın sahə və ərazi kəsimlərində qeyri- bərabər artım tempinin formalaşması ilə nəticələnmişdir.

Bütün bunlar isə iqtisadiyyatda dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi zərurətini yaradır. Dayanqlı inkişaf iqtisadiyyatda fasiləsiz və tarazlı artımın təmin olunmasını nəzərdə tutur. İqtisadiyyatın inkişafında sahələrarası proporsionallığın təmin olunması istehsal potensialından səmərəli istifadə edilməsini, təsərrüfat subyektlərinin mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq onların maddi-texniki resurslara olan tələbatının ödənilməsinə özündə əks etdirir və dayanıqlı inkişafa nail olunmasından bilavasitə aslıdır.

Müasir şəraitdə Azərbaycanda büdcə-vergi siyasəti “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 11.5-ci maddəsi əsasında Azərbaycan Respublikasının iqtisadi kursuna, ortamüddətli maliyyə siyasətinə, ölkənin iqtisadi və sosial-inkişaf proqnozlarına, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli 800 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasından irəli qələn vəzifələrə və müvafiq dövlət proqramlarına uyğun olaraq hazırlanmışdır.

¹¹ a.g.ə. s.158

Azərbaycan Respublikasının büdcə-vergi siyasəti ölkənin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla bu illərdə sosial siyasətin davam etdirilməsinə, əhalinin rifahının və yaşayış səviyyəsinin, qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-məişət şəraitinin artırılmasına, iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin modernləşməsinə və şaxələnməsinə, onun səmərəliliyinin, dayanıqlılığının təmin edilməsinə, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Ölkədəki makroiqtisadi mühitə uyğun olaraq dövlət büdcəsi gəlirlərinin stabilləşdirilməsini, qeyri-neft sektoru və digər real mənbələr hesabına büdcəyə əlavə daxilolmaların artırılmasını nəzərdə tutur. Ortamüddətli perspektivdə ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin sabit artımına, qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafına, maliyyə intizamının gücləndirilməsinə və nağdsız ödənişlərin tətbiqinin genişləndirilməsi yolu ilə şəffaflığın daha da artırılmasına nail olmaq əsas məqsədlərdəndir.

Büdcə xərcləri üzrə struktur islahatların davam etdirilməsi, maliyyə təminatı dövlət və icmal büdcələrinin vəsaiti hesabına həyata keçirilən sosial və investisiya layihələrinin, iri maliyyə tutumlu əsaslı alışların və xidmətlərin iqtisadi-maliyyə əsaslandırılmasının optimallaşdırılması və bu istiqamətdə şəffaflığın daha da artırılması üçün qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi istiqamətində işlər davam etdirilir. Son illərdə büdcə gəlirlərinin sahibkarlığın, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və digər qeyri-neft sahələrin inkişafı hesabına formalaşacaq vergi və rüsumlar hesabına tamamlanması mühüm vəzifələr sırasındadır.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin yığım əmsalının artırılması, mülkiyyət və yol vergilərinin dərəcələrinin optimallaşdırılması, əməkhaqqından gəlir vergisinin vergi tutulmayan məbləğinin yaşayış minimumuna yaxınlaşdırılması, müxtəlif vergi növləri üzrə vergi bazasının genişləndirilməsi və vergidən yayınmaların qarşısının alınması istiqamətində işlər növbəti illərdə də davam etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Milli iqtisadi inkişaf strategiyasına uyğun olaraq son illər vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, vergi xidmətinin müasir Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması sahəsində əhəmiyyətli işlər görülmüş, vergi qanunvericiliyi və vergi inzibatçılığının

müasir tələblər baxımından qurulmasında çox mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu nailiyyətlərin konseptual əsasları vergi ödəyicilərinin hüquqlarının genişləndirilməsi, vergi güzəştlərinin minimuma endirilməsi, vergidən yayınma hallarına qarşı səmərəli mübarizənin təşkili və əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasından ibarət olmuşdur.

Eyni zamanda, bütün vergi ödəyiciləri üçün bərabər iqtisadi şəraitin yaradılması, ölkədə sahibkarlığın inkişafı və azad rəqabətin formalaşması vergi qanunvericiliyi və inzibatçılığının təkmilləşdirilməsinin əsas prinsiplərindəndir.

Vergitutma sahəsində strateji məqsəd və hədəflərə nail olmaq üçün son dövrlərdə səmərəli vergi siyasəti həyata keçirilir. Vergi siyasəti əsasən dövlət vergilərinin və digər büdcə daxilolmalarının düzgün hesablanmasına, onların vaxtında və tam məbləğdə dövlət büdcəsinə köçürülməsinə, vergi qanunvericiliyi və inzibatçılığının təkmilləşdirilməsinə, vergi nəzarətinin gücləndirilməsinə, vergi ödəyicilərinə xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və vergi sistemində insan resurslarından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilmişdir.

Növbəti illərdə də vergi siyasətinin əsas istiqamətləri sahibkarlığın müasir sahələrinin, o cümlədən innovativ sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə, investisiya qoyuluşlarının genişləndirilməsinə, aktiv vergi siyasətinin həyata keçirilməsi, vergi inzibatçılığının müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sferasında daha da təkmilləşdirilməsinə, vergi dərəcələrinin optimallaşdırılmasına, beynəlxalq vergi qanunvericiliyinə inteqrasiyanın daha da sürətləndirilməsinə yönəldilməsi nəzərdə tutulur.

Büdcə xərclərin əsas prioritetlərindən olan dövlətin müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ölkənin enerji potensialının gücləndirilməsi üçün bərpa olunan enerji növlərinin yaradılması, içməli su və qaz təchizatının yaxşılaşdırılması, kanalizasiya və meliorasiya sistemlərinin yeniləşdirilməsi və müasir tələblər səviyyəsində qurulması, kənd yollarının tikintisi, aqrar sektora dövlət qayğısının artırılması, kənd təsərrüfatının aparıcı sahələrinin inkişaf etdirilməsi və bu sahəyə birbaşa subsidiyaların verilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, əhalinin əsas ərzaq məhsulları ilə özünütəminatının

təşkili, qarşıya qoyulan sosial və investisiya proqramlarının icrası və digər dövlət tədbirləri üçün maliyyə imkanlarının yaradılması nəzərdə tutulur.

Qeyri-neft sektorunda yeni istehsal və xidmət müəssisələrinin yaradılması, sənayeləşmənin sürətləndirilməsi və sənayə istehsalının artırılması üçün maliyyə təminatını yaratmaq hökumətin qarşısında qoyulmuş prioritet vəzifələrdəndir.

Müvafiq dövlət proqram və tədbirlərinin ortamüddətli büdcə xərcləri ilə əlaqələndirilməsinin daha da təkmilləşdirilməsi, dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu xərcləri hesabına tikintisi başa çatdırılan obyektlərin fəaliyyətə başlamaları ilə bağlı tələb olunan xərclərin ortamüddətli büdcə xərclərində nəzərə alınması təmin edilməkdədir.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi və elektron hökumətin genişləndirilməsi, ölkə ərazisində keçirilməsi nəzərdə tutulan beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərin, dövlətin borc və öhdəliklərinin maliyyə təminatı bu illərdə də dövlət büdcəsinin prioritet xərcləri sırasındadır.

Regionların (iqtisadi zonaların) sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilmək və balanslaşdırılmış inkişafa nail olunmaq, rayon və şəhərlərin yerli gəlirlərini və xərclərini artırılmaq diqqətdə saxlanılır.

Ortamüddətli dövrdə ölkənin daxili resurslarının payına üstünlük verilməklə iqtisadiyyata daha çox sərmayə qoyulması, mərhələlərlə potensial xərclərin orta və uzunmüddətli dövrləri əhatə edən proqramlar əsasında proqnozlaşdırılmasının daha da genişləndirilməsi, dövlət zəmanəti ilə iqtisadiyyata cəlb olunan və dövlət büdcəsində dövlət investisiya xərcləri üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitin prioritetlər, istiqamətlər (sahələr) üzrə bölgüsü və həmin vəsaitlərə ictimai və dövlət nəzarətinin daha da artırılması qarşıda duran mühüm vəzifələrdəndir.

Büdcə qanunvericiliyinin ölkənin iqtisadi islahatlarının tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi, iqtisadi siyasət, proqnozlaşdırma və dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibində əlaqələrin möhkəmləndirilməsi istiqamətində işlər davam etdirilir.

Ölkənin ortamüddətli iqtisadi və sosial inkişaf proqnozuna uyğun olaraq maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi üçün müasir dövrdə büdcə-vergi siyasəti üzrə aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılması nəzərdə tutulur:¹²

Gəlirlər üzrə:

Qeyri-neft gəlirlərinin qeyri-neft ÜDM-da və büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisini artırmaq;

Fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi və məcburi dövlət sığorta haqları üzrə tutulma bazalarını uyğunlaşdırmaq;

Vergi daxilolmalarının yığım əmsalını artırmaq;

Vergidən yayınmaların qarşısının alınması və vergi ödənişləri üzrə yaranmış borcların həcmnin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması istiqamətində tədbirləri gücləndirmək;

Respublikanın şəhər və rayonları üzrə yerli gəlir və xərclərin tarazlaşdırılması istiqamətində işləri davam etdirmək;

Xərclər üzrə:

Sosial siyasətin davam etdirilməsi, əhalinin rifahının və yaşayış səviyyəsinin, qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görmək;

Əmək haqları, pensiyalar və digər sosial ödənişlər üzrə islahatların davam etdirilməsi üçün maliyyə təminatı yaratmaq;

Ölkənin müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün ordu quruculuğunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması məqsədilə stabil maliyyə təminatına nail olmaq;

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, əhalinin əsas ərzaq məhsulları ilə özünütəminin həlli üçün aqrar sektora dövlət qayğısının artırılması, dövlət tərəfindən fermerlərin dəstəklənməsi, kənd təsərrüfatının aparıcı sahələrinin inkişaf etdirilməsi və bu sahələrə birbaşa subsidiyaların verilməsini davam etdirmək;

¹² Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2013-cü ildə fəaliyyəti haqqında hesabatı səh-30

Sahibkarlığın və lizinqin genişləndirilməsi, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, qeyri-neft sektorunda yeni istehsal və xidmət müəssisələrinin yaradılması, sənayeləşmənin sürətləndirilməsi və sənayə istehsalının artırılması üçün bu sahədə büdcənin rolunu artırmaq;

Dövlət borclarının idarə olunmasında səmərəliliyi daha da artırmaq, dövlət zamanəti ilə kredit alan təşkilatların maliyyə fəaliyyətinə nəzarəti gücləndirmək, kreditlərə xidmət xərclərinin həmin təşkilatların vəsaitləri hesabına həyata keçirilməsi işini davam etdirmək;

Dövlət proqram və tədbirlərinin ortamüddətli büdcə xərcləri ilə uzlaşdırılmasını, dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş yeni dövlət proqramlarının və tədbirlərin maliyyələşdirilməsini təmin etmək;

Təhsil, səhiyyə, sosial sığorta və sosial yardım sistemi, idman və mədəniyyət sahələrində islahatları davam etdirmək, onların prioritet inkişaf istiqamətlərini stimullaşdırmaq;

Dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu xərclərinin strukturunu daha da təkmilləşdirməklə sosial və istehsal infrastrukturalarının tikintisinə və bərpasına üstünlük vermək, vəsaitdən istifadənin effektivliyini daha da artırmaq;

2.2 Səmərəli maliyyə mexanizminin formalaşmasında dövlətin rolu

Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın tənzimlənmə mexanizminin formalaşması dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi siyasətin dəyişən şəraitə adekvatlığını təmin etmək məqsədilə reallaşdırılan tədbirlərin məcmusunu əhatə edir. İqtisadiyyatın tənzimlənmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi bazar konyukturu və iqtisadi mühüm dəyişməyə yaranan obyektiv zərurətlə şərtlənir. Dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxiləsi dəyişən şəraitə adekvat olmadıqda iqtisadiyyatda böhran təmayülləri və sosial gərginliklər yaranır. Məlum olduğu kimi, transformasiya yönümlü dəyişikliklərin ilkin dövrlərində xüsusilə Ulu Öndərin hakimiyyətə qayıdışına qədərki zamanlarda bu və ya digər obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən respublikada iqtisadi artım və işgüzarlıq fəaliyyəti makroiqtisadi

inkişaf göstəricilərinin aşağı düşməsi, iqtisadi böhranın yaranması, tələb və təklifin azalması və sahibkarlıq fəaliyyətinin zəifləməsi ilə əvəz olunmuşdur. Bu baxımdan böhrandan çıxışın başlıca yolu kimi dövlətin iqtisadiyyatda makrotənzimləmə siyasəti bazar münasibətlərinin prinsiplərinə müvafiq olaraq hər şeydən əvvəl ümumi daxili məhsulun həcmi və dinamikasının yüksəldilməsi əmtəə və xidmətlər təklifinin məcmu tələbə və istehlak səviyyəsinə uyğunlaşdırılması, qiymət səviyyəsinin stabilləşdirilməsi, işsizliyin aradan qaldırılması və tam məşğulluğun təmin edilməsi istiqamətində reallaşdırılmağa başladı.

İnkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsinə istinadən belə qənaətə gəlmək olar ki, bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın makro tənzimlənmə mexanizmi ilk növbədə dövlətin iqtisadi siyasətinin sosial aspektlərinin formalaşdırılmasında, rəqabət qabiliyyətli sağlam milli iqtisadiyyat yaradılmasına və ən nəhayət dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunmasına xidmət edir. Bu aspektlərdən həyata keçirilən iqtisadi siyasət, sosial təmayüllü dövlət büdcəsinin formalaşdırılması, məqsədli dövlət proqramları, aztəminatlı əhali təbəqələrinə ünvanlı sosial təminatının yaradılması, xarici iqtisadi fəaliyyətdə dövlətin iqtisadi maraqlarının qorunması ilə şərtlənir. Sosial təmayüllü azad iqtisadiyyatına malik Almaniyada, İsveçdə, Norveçdə, Danimarkada iqtisadi münasibətlərin makrotənzimlənməsi, dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətə söykənir. Dövlətin iqtisadi siyasəti isə bütövlükdə ölkənin və cəmiyyətin ümumi milli məqsədlərə nail olunması ilə yönəldilir.

Bazar münasibətləri şəraitində dövlətin, makroiqtisadi tənzimlənmə sistemi iqtisadi stabilləşdirməyə, iqtisadi fəaliyyətinin canlandırılmasına xidmət edir və dövlətin iqtisadi siyasəti bütövlükdə bu prosesə xidmət edir. Bazar münasibətləri şəraitində dövlətin makrotənzimləmə sisteminin mühüm elementi olan stabilləşdirmə fəaliyyətinin məqsədi, iqtisadiyyatda tarazlıq vəziyyətinin möhkəmləndirilməsindən və arzuolunmaz şəraitinin yaranmasının qarşısının alınmasından ibarətdir.

Bazar münasibətləri şəraitində, dövlətin makrotənzimlənmə siyasətinin başlıca məqsədlərindən biri cəmiyyətdə səmərəli sosial müdafiə sisteminin bərqərar olunmasından ibarətdir. Bu zaman dövlət öz vətəndaşlarını qaçılmaz iqtisadi risklərdən mühafizə edir, özlərini təmin etmək qabiliyyətinə malik olmayan əhali

təbəqələrinə minimum rifah halı təmin edir. Ümumiyyətlə isə dövlət öz vətəndaşları qarşısında müəyyən öhdəliklər götürür. Ölkənin adi qanunvericilik aktı olan Konstitutsiyaya əsasən dövlət öz vətəndaşlarını işsizlikdən və inflyasiyadan qorumalı, aztəminatlı əhali təbəqələrinin sosial təminatını öz üzərinə götürməli, bədbəxt hadisələrin ağır nəticələrini neytrallaşdırmalıdır.

Dövlətin makrotənzimlənmə siyasətinin qlobal məqsədlərindən biri də cəmiyyətdə ümumi iqtisadi tarazlığa nail olunmasıdır. Ümumi iqtisadi tarazlığa nail olunması qiymətin stabilləşdirilməsi, yüksək məşğulluq və iqtisadi artım səviyyəsinin təmin edilməsi ilə şərtlənir. Adətən iqtisadiyyatda qiymətin səviyyəsinin stabilləşdirilməsi, inflyasiyanın yüksək hədlərinin məhdudlaşdırılmasına yönəldilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə makrotənzimlənmə siyasətinin ən mühüm vəzifəsi qiymət artımının il ərzində 1%-dən çox olmasına yol verilməsindən ibarətdir.

Bazar münasibətləri şəraitində, iqtisadiyyatın makrotənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi dövlətin həyata keçirdiyi fiskal və monitar siyasətin dəyişən şəraitə adekvatlığını təmin etməkdən ibarətdir. Fiskal dövlət xəzinəsinin əsas elementi olmaqla, maliyyə və büdcə siyasətinin məcmusu kimi xarakterizə olunur.

Tənzimlənmə mexanizminin təkmilləşdirilməsinin mühüm elementlərindən biri kimi fiskal vasitələrin böhran təmayüllərinin qarşısının alınmasına yönəldilməsindən ibarətdir. Bazar konyukturuna uyğun olaraq iqtisadiyyatda canlanma və artım müşahidə edildiyi zaman, fiskal vasitələr məhdud istiqamətdə həyata keçirilir və artım parametrlərinin yol verilən həddə saxlanmasına xidmət edir. İqtisadi böhran, istehsalın sürətlə aşağı düşməsi və iqtisadi fəallığın zəiflədiyi şərtə, fiskal vasitələr böhran və tənəzzül meyillərinin aradan qaldırılmasına yönəldilir. Stabilləşdirmə siyasəti, fiskal siyasətin ən tipik təzahür forması olub iqtisadiyyatın kifayət qədər sabit vəziyyətdə saxlanmasına xidmət edir.

Dövlətin büdcə siyasəti, iqtisadiyyatın makrotənzimlənməsi sistemində əhəmiyyətli yer tutur, əsas etibarilə büdcənin nail olunmasına və dövlətin gəlirlərinin və xərclərinin balanslaşdırılmasına yönəldilir. Yüksək iqtisadi konyuktur şəraitində büdcənin potensial artıqlığı, keçmiş borclarm ödənilməsinə, ehtiyat kompensasiya fondlarının yaradılmasına yönəldilir. Dövlətin büdcə kəsirinin aradan qaldırılma-

sından, onun kritik səviyyəsinin neytrallaşdırılmasından ibarətdir. Büdcə kəsirinin pul emissiyası hesabına zəiflədilməsi son nəticədə inflyasiyaya gətirib çıxarır ki, bu da dövlətin pul-tadavül sferasında sabitliyin pozulması ilə müşayiət olunur.

Makrotənziplənin əsas elementlərindən biri kimi dövlətin xərc siyasəti dövlət sektorunun ehtiyaclarının və təxirəsalınmaz xərclərinin ödənilməsinə yönəldilir. İqtisadi ədəbiyyatda və praktikada büdcə xərcləri 3 mühüm qrupa bölünür.

1. Büdcənin borc yükü - bura daxili və xarici borcların azaldılmasına və borclara xidmət üzrə xərclər aiddir.

2. Dövlət güc strukturlarının saxlanılmasına çəkilən xərclər bunlar büdcə xərclərində 12%-ə qədər xüsusi çəkiyə malikdir.

3. Sosial-iqtisadi inkişaf xərcləri-dünya iqtisadiyyatın real sektorunun maliyyələşdirilməsi, elm, təhsil, sosial sfera, mədəniyyət, mətbuat, ətraf mühitin mühafizəsi və s. Kimi xərclər aiddir. Büdcə xərclərinin 60%-ə qədər sosial iqtisadi inkişaf təmayüllüdür.

Mövcud vergi siyasəti və onun təkmilləşdirilməsi iqtisadiyyatın makrotənzipləmə mexanizminin təkmilləşdirilməsində mühüm yer tutur. Vergi siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla, vergi növlərinin və vergiqoyma obyektlərinin müəyyən edilməsini, vergi dərəcələrini, vergilərin toplanması şərtlərini və vergi güzəştlərini özündə əks etdirir.

Büdcəyə vergi daxilolmalarını artırmaq, büdcə xərclərini qanunla müəyyən edilmiş səviyyəyə çatdırmaq, vergi yığımında radikal irəliləyişə, faktiki büdcə daxilolmalarının vergi potensialı səviyyəsinə yaxşılaşmasına nail olmağı tələb edir. Vergi siyasətinin, dövlət büdcəsi gəlirlərini artırmaqla yanaşı iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq və xalqın rifahını yüksəltməkdir. Respublikanın qanunverici və idarəedici hakimiyyət orqanları son illər bu vəzifələrin yerinə yetirilməsinə ciddi səy göstəricilər də hələlək lazımi nəticəyə nail olunmamışdır. Bu məqsədlə vergi qanunvericiliyi təkmilləşdirilməli, qanuni vergilərin ödəməyin, vergidən yaymalarına nisbətən sərfəliliyi təmin edilməli, əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğunu təmin edən və rifahını yüksəltməyin zəruri şərti olan istehsalın artımını səyini iş yerlərinin yaradılması üçün əlverişli vergi mühiti formalaşdırılmalıdır.

Vergilərdən yığım əmsalını yüksəltmədən iqtisadiyyatın vergi yükünü azaltmaq mümkün deyil. Vergi yükünü azaltmadan isə iqtisadi artını stimullaşdırmaq, vergi bazasını genişləndirmək, vergi daxilolmalarını artırmaq mümkün deyil.

Bu gün iqtisadiyyatın leqal bölməsində vergi daxilolmalarını artırmaq son dərəcə çətinliklidir. Vergi yükünü ağırlaşdırmaq istehsalçıların əsas kütləsinin vergiləri ödəmə imkanlarını üstələməsinə və vergidən yayınmaların artmasına səbəb ola bilər. Ona görə də ən əvvəl, gizli iqtisadiyyatla məşğul olanların gəlirlərinin vergiyə cəlb olunmasına təmn olunmalıdır.

İnkişaf etmiş dünya ölkələrində qeyri-leqal fəaliyyətdən birbaşa vergi tutmaq təcrübəsi vardır. Onun başlıca üsulu qeyri-leqal fəaliyyətin leqallaşdırılmasıdır. Bu sahədə respublikamızda sistemli iş aparılmalı, rəsmini dövrüydən yayınmaların qarşısı iqtisadi və inzibati metodlarla alınmalı, onlardan vergi yığılmasını təmin edən işlək mexanizmi yaradılmalıdır. Bu mexanizm isə vergiləri vaxtında və qanunla müəyyən edilən səviyyədə ödəməyin sərfəliliyini təmin etməlidir.

Vergi yükünü ağırlaşdırmadan leqal iqtisadiyyatdan vergi yığımını artırmağın ehtiyatlarından istifadə olunmalıdır. Hazırda leqal iqtisadi subyektlərə hesablanmış. Lakin ödənilmiş vergilər onların real vergi yükünün ən azı 35-40%-ni təşkil edir. Bu zaman öz qanuni vergilərini vaxtında ödəyən tədiyyəçilərə üstünlüklər və vergi güzşətləri verilməsi müsbət nəticələr verə bilər.

Dünyanın heç bir ölkəsində vergi potensialının 100% yığımını mümkün deyil. Vergi yığımının vergi potensialına yaxınlaşması sahəsində irəliləyişə nail olmaq isə olduqca vacibdir. Öncə vergi potensialı və vergi yığımını, onların müəyyən edilmə metodu, büdcə-vergi planlaşdırılması və uçotunun hüquqi bazası təmin olunmalıdır.

Dövlət büdcəsi iqtisadiyyatdan formalaşır. Bu mənada iqtisadiyyat ilkin, büdcə isə törəmədir. İqtisadiyyatı sağlamlaşdırmadan, büdcəni sağlamlaşdırmaq mümkün deyil. Digər tərəfdən iqtisadi inkişaf büdcə-vergi siyasətinin səmərəliliyindən asılıdır. Yalnız büdcə-vergi siyasətinin iqtisadiyyatın bir sıra sahələrində ləngimələrin başlıca səbəbinə çevrildiyi nəzərə alınmalıdır.

Bazar münasibətləri şəraitində dövlət makrotənziqləmə fəaliyyətində aparıcı

yerlərdən birini monetar iqtisadi siyasət tutur. Əgər fiskal siyasət mahiyyət etibarilə maliyyə-büdcə siyasətindən ibarətdirsə, monetar siyasət isə pul kütləsinə təsir siyasətidir. Beləliklə, monetar siyasət ölkədə pul kütləsinin və pul tədavülünün bilavasitə dövlətin və ya ölkənin mərkəzi bankının təsiri vasitəsilə tənzimlənməsidir. Monetar siyasət makroiqtisadi pul siyasətini özündə əks etdirməklə, qiymətlərin səviyyəsinin stabilləşdirilməsini, inflyasiyanın qarşısının alınmasını, daxili və xarici bazarda milli valyuta kursunun və alıcılıq qabiliyyətinin stabilləşdirilməsinə, pul tədavülünün stabilliyinin təmin edilməsini, bank sistemi vasitəsilə pul kütləsinin tənzimlənməsini özündə əks etdirir.

Monitar vasitələr iqtisadiyyatında pul kütləsinə kəskin nəzarət həyata keçirilməklə, dövriyyədəki pul kütləsinin məhdudlaşdırılmasına və inflyasiyanın cilovlanmasına xidmət edir.

Bazar münasibətlərinin tələbləri nəzərə alınmaqla, iqtisadiyyatın makro-tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi zərurət yaranmış iqtisadi situasiyadan irəli gəlir.

Apardığınız tədqiqatlar və araşdırmalar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, 1994-cü ilin II yarısından etibarən pul-kredit siyasətində monitar üsulla tənzimləmə metoduna keçid həmin dövrdə inflyasiyanın cilovlanması məqsədilə alternativ olmayan tədbir hesab edilirdi.

Beləliklə də, monetar siyasət pul və kredit kateqoriyaları vasitəsilə həm istehsal prosesinə, həm də tədavül sferasına, adekvat surətdə müsbət təsir göstərmişdir. Başlıca olaraq antiinflyasiya məqsədi güdən bu siyasətin hakim prinsipləri pozulmuş, dövriyyədəki pul kütləsinin həcmi iqtisadiyyatın inkişaf tempi ilə, konkret surətdə ÜDM-artım səviyyəsi ilə uzlaşdırılmışdır. Məcmu pul kütləsinin ümumi daxili məhsula nisbəti kimi xarakterizə olunan pul kütləsinə olan tələbatın ödənilməsi 2010-cu ildən 79,9% səviyyəsindədir. İnkişaf etmiş dünya ölkələrində isə bu göstərici 70-80% səviyyəsində qiymətləndirilir.

Göründüyü kimi, dövriyyədəki pul kütləsinin kəskin məhdudlaşdırılması qısa müddətli dövr üçün effekt versə də, məcmu tələbatın aşağı düşməsinə şərtləndirməklə, ölkədə işgüzar fəallığı aşağı salınmışdır. İnflyasiyanın başlıca səbəbini

hökumətin həddən çox pul yaratmasında görünən materialist prinsiplərinə uyğun əldə edilmiş nəticələrin dünya standartlarından xeyli kənarlaşması, ölkədə anormal iqtisadi mühitin yaranmasına gətirib çıxarıdır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə nəğd, cari hesablaşma hesablarında olan məcmu pul kütləsi - M2 aqreqatı ÜDM-nin orta hesabla 40%-ə bərabər olduğu halda, respublikamızda bu göstərici normadan 19,9% səviyyəsindədir. Fikrimizi dəqiqləşdirmək üçün respublikamızda M2-nin ÜDM-də xüsusi çəkisinin dəyişməsinə diqqət yetirək.

Cədvəl 3

M2-nin ÜDM-də xüsusi çəkisinin dəyişməsi

Göstəricilər	1995	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
M ₂ -nin ÜDM-də xüsusi çəkisi %	8,9	11,4	15,5	16,2	17,3	19,5	21,1	25,6
M ₂ üzrə ümumi dövretmə sürəti (dövrə)	125,7	268,3	205,9	138,1	123,1	134,2	132,5	125,5

İnkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, bazar münasibətləri şəraitində, iqtisadiyyatın makrotənzimlənməsində, inflyasiyanın neytrallaşdırılması və iqtisadiyyatda sağlamlaşdırma tədbirlərinin görülməsi hesab olunur. Məlum həqiqətdir ki, hər bir dövlətin iqtisadi siyasətində ən mürəkkəb məsələlərdən biri də inflyasiyanın tənzimlənməsi və onun idarə olunmasıdır. Təcrübə göstərir ki, inflyasiyanın səviyyəsi, xarakteri və nəticələri eyni olmadığma görə, müxtəlif ölkələrdə inflyasiyanı tənzimləmək və onu idarə etmək sahəsində görülən tədbirlər də fərqli olmuşdur. Ümumiyyətlə, inflyasiyanın tənzimlənməsi iqtisadiyyatda kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Çünki, iqtisadiyyatın bütün sahələri bir-birilə əlaqədar olduğundan bir sahədə qiymətlərin qalxması digər sahələrə də təsir edir.

Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrində inflyasiya açıq xarakter daşdığı üçün onun nəticələrini aradan qaldırmaq, onu səmərəli idarə etmək mümkün olur. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə müharibədən sonrakı dövrdən inflyasiyanın artım həddini müəyyən dərəcədə saxlamaq mümkün olmuşdur. 80-ci illərdən başlayaraq artıq bu ölkələrdə inflyasiyanın tənzimlənməsi dövlət səviyyəsində daim diqqət mərkəzində

olmuşdur.

Gizli inflyasiyada əsas diqqət inflyasiyanın səbəblərinə deyil, onun təzahür formalarının aradan qaldırılmasına yönəldilir. Yəni qiymətlər və gəlirlər müvəqqəti olaraq dondurulur. Onlar üzərində inzibati nəzarət tətbiq edilir. İnflyasiyanın bu üsulla tənzimlənməsi əmtəələrin xroniki qıtlığına səbəb olduğu üçün sistemin özündə radikal islahatların həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Təcrübədə sübut olmuşdur ki, mülayim inflyasiya iqtisadiyyat üçün o qədər təhlükəli olmadığı və həyat məqbu olduğu üçün onunla mübarizə aparmaq yox, törədə biləcəyi mənfi nəticələri aradan qaldırmaq lazım gəlir. İnflyasiya ciddi xarakter daşımaqda onun nəticələrini qısa müddətdə aradan qaldırmaq mümkün olmur. Onunla o vaxt səmərəli mübarizə aparmaq mümkün olur ki, onun səbəbləri aradan qaldırılsın. Hiperinflyasiyada isə dövlət iqtisadiyyatı inzibati üsulla, xüsusi tədbirlər görməklə idarə etinəyə məcbur olur. Məs, Amerikada 70- ci illərin II yarısında dövlət yüksək səviyyəli inflyasiyanı tənzimləmək üçün ehtiyat fondu yaratmış, vergi qoyma sistemində yenidən baxınışıdır.

Qısa müddətdə əsas məqsəd inflyasiya sürətini müvəqqəti olaraq aşağı salmaq, onu mülayim, nəzarət edilə bilən səviyyəyə çatdırmaqdır. Bu zaman tələbi artırmadan təklifi genişləndirməkdə nəzərə alınır. Bunun üçün lazımı müəssisələrə müəyyən güzəştlər verilməsi, mənfəətlərdən güzəştli vergilər tutulması məhsul və xidmətlər istehsalını artırır. Bu isə büdcəyə daxi olmaları artırmaqla onun kəsir problemini yüngülləşdirir. Qoyuluşlara görə faiz dərəcələrinin azaldılması hesabına da inflyasiya sürətinə müəyyən təsir etinək olar.

Qısamüddətli dövrdə həyata keçirilən tənzimlənmə tədbirləri davam edən inflyasiyanın idarə edilməsinə xidmət edilməlidir. İnflyasiyaya qarşı uzunmüddətli tədbirlər hazırladıqda dövlət, dəqiq, ardıcıl antiinflyasiya siyasəti həyata keçirməlidir. Antiinflyasiya siyasətində məqsəd inflyasiya prosesinin intensivliyindən və xarakterindən əsaslı olaraq qısa və uzundövrəldə antiinflyasiya tədbirləri vasitəsilə onun səviyyəsinin minimuma endirilməsidir. Buna görə də, tənzimləmə tədbirləri təkcə pul tədavülü sahəsini deyil, maliyyə sahəsini, investisiya prosesini, cari istehlak sahələrini və başqa sahələri də əhatə etinəsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, gözlənilən inflyasiyanın nəticələri aradan qaldırmaq nisbətən asan olur. Yəni əhali və istehsalçılar inflyasiya ilə qarşılaşdıqda, cari tələbatlardan daha artıq əmtəə və xidmətlər əldə etməyə çalışırlar. İstehsalçılar isə yaxın zamanlarda xammal, material və yanacaq qiymətinin bahalaşmasını nəzərə alaraq öz əmtəələrinə daha yüksək qiymət qoyurlar. Beləliklə, həm əhali, həm də istehsalçılar yığılı ixtisar edir və kredit ehtiyatlarını azaldırlar. İnflyasiya uzun müddət davam etdikdə istehsalın inkişafını zəiflədir.

Uzun müddətli dövrdə dövlət istehsalın stimullaşdırılması, antiinhisar tədbirlərinin sabitləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərməlidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə inflyasiya davam etdiyi şəraitdə də istehsalın inkişafını təmin edən məxanzimlər fəaliyyət göstərir. İnhisarçılığın aradan qaldırılması şöhləsi pul məhdudluğu ilə inhisarsızlaşdırma prosesinin paralel həyata keçirilməsi nəticəsində mümkündür.

Dövlət həmçinin, büdcə kəsiri problemini tənziqləməli olur. Məlumdur ki, büdcə kəsirinin əlavə pul buraxılması hesabına azaldılması inflyasiyanın fəaliyyət dairəsini genişləndirir. Buna görə də xərclərin azaldılması və gəlirlərin artırılması büdcə kəsirinin aradan qaldırılmasının ən etibarlı vasitəsidir. Qısamüddətli dövrdə gəlirləri artırmaq üçün büdcəyə daxil olan vergilərin artırılması istehsal tənzimləməsinin qarşısını alarsa, uzunmüddətli dövrdə isə istehsalın inkişafının qarşısını alır. Bu da dövlət daxilolmaları azaldır. Vergi dərəcələrinin azaldılması istehsal inkişafına, kəsirlərin artmasına və deməli, büdcəyə daha çox gəlirin daxil olmasına şərait yaradır. İnkişaf etmiş ölkələrdə artıq vergi siyasəti bu istiqamətdə aparılır.

İqtisadiyyatda inflyasiyanın təsirini azaltmaq üçün xarici amillərin də təsirini zəiflətmək zəruridir. Xüsusilə, kapitalın qısamüddətli kredit və istiqraz şəklində xaricə axmasının qarşısı alınmalıdır. Ona görə ki, bu qısa müddətli kreditə çevirməklə, pul ehtiyatını artırır və inflyasiya üçün şərait yaradır. Həmçinin Milli valyutanın məzənnəsinin artırılması inflyasiyanın qarşısının alınmasında bir vasitədir.

Tarixi təcrübə göstərir ki, inflyasiyanın qarşısını almaq və onu tənziqləmək üçün iki üsul vardır; inflyasiyaya uyğunlaşma və sərt tədbirlər həyata keçirmək.

İnflyasiyanı tənziqləmək üçün birinci üsul qiymətlərin artmasına müvafiq olaraq əhali gəlirlərinin yüksəldilməsidir. Burada əsas vasitələrdən biri gəlirlərin

indeksləşdirilməsidir. Yəni qiymət indeksinin dinamikasına uyğun olaraq istehlak zənbilinin dəyərinin uyğunlaşdırılması və bu əsasda yaşayış minimumunun zəruri səviyyəsində saxlanmasıdır.

İnflyasiya ilə mübarizənin ikinci üsulunda əsas vasitələr büdcə kəsinin azaldılması, pul-kredit siyasəti və monetar amildir. Yüksək kredit faizi inflyasiya prosesinin gücləndirdiyi üçün dövlət istehsal verimi gətirməsini güzəştli kreditlərindən istifadə edir və bu sahələrə kredit verilməsini məhdudlaşdırır. Bundan başqa, dövriyyəyə əlavə pul buraxılması inflyasiyanı sürətləndirdiyi üçün bu proses məhdudlaşdırılır. ABŞ-da və İngiltərədə inflyasiya ilə mübarizə dövlət səviyyəsində aparılır. Digər ölkələrdə isə inflyasiyaya uyğunlaşmaya daha çox üstünlük verilir. 1991-1995-ci illərdə Azərbaycanda sürətlə artan inflyasiyanın qarşısını sərt pul siyasəti ilə almaq mümkün olmuşdur.

Həyata keçirilən antiinflyasiya siyasəti nəinki iqtisadi böhranın qarşısının alınmasında əhəmiyyətli rol oynamış, eyni zamanda ümumi daxili məhsulun və büdcə gəlirlərinin artımın təmin edilməsi hesabına respublikamız regionda qüdrətli dövlətə çevrilmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, 2008-ci ildən başlayan qlobal maliyyə böhranının təzahürləri ölkə iqtisadiyyatına demək olar ki, təsirsiz ötürmüşdür.

Azərbaycanda keçid dövründə iqtisadiyyatın transformasiya prosesinə nəzəri-metodoloji baxımdan yanaşdıqda aydın olur ki, transformasiya mərhələlərlə, təkamül yolu ilə həyata keçirilməlidir. Bu prosesin neçə mərhələdən keçmişdir ki, bu XX əsrin 90-cı illərinin ortalarına təsadüf edir. Transformasiyanın islahatlar yolu ilə aparılan birinci mərhələsində makroiqtisadi sabitləşmə əldə olunmuş, böhran hallarının qarşısı alınmış, iqtisadiyyatda yaranan struktur irəliləyişləri, institusional hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, real bazar münasibətlərinə keçid üçün əlverişli sosial-iqtisadi, investisiya, sahibkarlıq, rəqabət mühiti islahatların ikinci mərhələsinə başlamaq üçün kifayət qədər əsaslı zəmin yaratmışdır. Bu isə öz növbəsində islahatların xarakterini, az da olsa, tədricən sosial istiqamətə yönəltməyə imkan vermişdi.

Təqdirəlayiq haldır ki, iqtisadi inkişafın ikinci mərhələsində, qeyd edilən modelin gerçəkləşdirilməsinin rəsmi bazası kimi, Azərbaycan Respublikasında bir çox

irimiqyaslı siyasi sənədlər (konsepsiya, strategiya və proqramlar) (“Azərbaycanda Kiçik və Orta Sahibkarlığa Dövlət Yardımı Prəqramı (1997-2000-ci illər)”, “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)”, “Azərbaycan Respublikasında maşınqayırma sənayesinin inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)”, “Azərbaycan Respublikasında aqrar bölmənin inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2006-cı illər)”, “Azərbaycan Respublikasının demoqrafik inkişaf konsepsiyası”, “Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı (2003-2005-ci illər)”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər) və sair qəbul olunmuşdur.

Davamlı və dinamik inkişaf məntiqinə əsaslanan bu modelin strateji istiqamətləri aşağıdakı kimi səciyyələndirilir:

1) sərbəst bazar münasibətlərinə əsaslanan və özünü inkişaf etdirmək qabiliyyətinə malik olan sosialyönümlü bütöv iqtisadi sistemin - müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması;

2) ölkədə mövcud olan təbii-iqtisadi, texniki-istehsal və elmi-texniki potensialın fəal surətdə təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunması;

3) milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiyasının təmin olunması.¹³

Bu model üzrə iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi taktikasının fərqləndirici xüsusiyyətlərini göstərilən istiqamətlərin hər biri üzrə fəaliyyətin paralel şəkildə həyata keçirilən əlaqələndirilmiş proqramlara əsasən aparılması; qeyri-standart, lakin iqtisadi inkişafın obyektiv qanunauyğunluqlarını nəzərə alan, gələcəyə hesablanan cəsarətli qərarların qəbul olunması; sosialyönümlülüyün gözlənilməsi; milli mentalitetin nəzərə alınması və mütərəqqi dünya təcridinə arxalanması təşkil edir.

¹³ Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, “Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri” s. 55

FƏSİL III İqtisadiyyatın tsiklik inkişafı zamanı antiböhran tədbirlərin həyata keçirilməsində maliyyə mexanizminin rolu

3.1 İqtisadi böhran zamanı səmərəli maliyyə mexanizminin formalaşdırılması xüsusiyyətləri (beynəlxalq təcrübə)

Maliyyə siyasəti böhran şəraitində dövlətin aparıcı iqtisadi siyasət vektorudur. Maliyyə siyasəti daxilində büdcə-vergi siyasəti əsas yer tutur. Dövlət vergilərdən və büdcə xərclərindən bir alət kimi məharətlə istifadə edərək iqtisadi prosesləri tənzimləməyə qadirdir. Vergi mexanizmi vasitəsilə gəlirlər dövlət büdcəsinə cəlb edilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində verginin bir sıra xüsusiyyətləri var. Onlardan biri tənzimləmə funksiyasıdır.

Dövlət müəyyən dövrdə müvafiq vergiqoyma sistemini tətbiq etmək və ya onu təkmilləşdirmək, vergi dərəcəsini müəyyənləşdirmək, quruluş və formasını dəyişmək, vergi güzəştləri qoymaq, ləğv etmək və s. vasitələrdən istifadə edərək əsaslı vəsait qoyuluşunu stimullaşdırır və ya məhdudlaşdırır , həm də əhalinin həyat səviyyəsinin formalaşmasına təsir göstərir.

İstehsalçıların investisiya fəallığı ilə vergi dərəcəsi arasındakı asılılığı öyrənməyə yönəldilən Laffer nəzəriyyəsində vergilərin artırılmasının həddinin olduğu göstərilir. Həmin həddin aşınması investisiya fəallığını, həm də büdcə gəlirlərini azalda bilər.

Bazar münasibətləri dövləti fiskal idarəetmə və tənzimləmə proseslərindən azad etmir. Bu proseslər dövlətin təsərrüfat subyektlərinin istehsal-maliyyə fəaliyyətinə bilavasitə müdaxiləsini əhatə etməlidir. Dövlət bazar mexanizmlərinin fəaliyyəti üçün lazım olan normal şəraiti yaratmalı, bu mexanizmlərdən biri və demək olar ki, ən əsası vergilərin köməyi ilə tənzimləmədir. Vergilər iqtisadiyyata təsirin maliyyə-iqtisadi sisteminin bir hissəsi olmaqla dövlətin iqtisadi tənzimlənməsinin əsas aləti kimi çıxış edir. Dövlət ölkənin vergi sistemini yaratmaqla müəyyən maliyyə siyasətinin məqsədləri üçün ondan istifadə etməyə çalışır . Bununla əlaqədar olaraq vergi siyasəti maliyyə siyasətinin nisbətən müstəqil istiqaməti kimi formalaşır.

Vergi siyasəti dedikdə, maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi hesabına dövlətin və cəmiyyətin ayrı-ayrı sosial qruplarının maliyyə tələbatlarının təmin olunması və həmçinin ölkə iqtisadiyyatının normal inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə ölkənin vergi sisteminin formalaşdırılması üzrə dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi, maliyyə və hüquqi tədbirlərin məcmusu başa düşülür. Dövlət vergi siyasətini həyata keçirərkən vergilərə məxsus funksiyalara söykənir və fəal vergi siyasətinin həyata keçirilməsi üçün bu funksiyalardan istifadə olunur. Dövlət vergi siyasətini həyata keçirmək üçün müxtəlif metodlardan istifadə edir. Vergi siyasəti dövlətin fiskal siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla, onun həyata keçirilməsinin forma və metodlarından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.¹⁴

Vergi siyasətinin həyata keçirilməsi metodlarından biri maksimal vergi siyasətidir. Bu zaman dövlət kifayət qədər yüksək vergi tarifləri müəyyən edir, vergi güzəştlərini azaldır və vergi növlərinin sayını artırır. Dövlət bu cür vergi siyasətinin nəticələrini əvvəlcədən fikirləşmədən, daha böyük məbləğdə maliyyə resurslarını ölkə vətəndaşlarının əlindən alır. Belə vergi siyasəti adətən iqtisadi inkişafın iqtisadi böhran həddinə çatdığı, müharibənin baş verdiyi və digər fəvqəladə hallarda aparılır. Maksimal vergi siyasəti respublikamızda iqtisadi islahatların başlanmasının ilk illərindən və müstəqil vergi sistemi tətbiq edildikdən sonra aparılmağa başlanmışdır. Bu zaman maksimal vergi siyasətinin həyata keçirilməsinə kifayət qədər iqtisadi, sosial və hüquqi zəmin olmasına baxmayaraq, bu siyasətin həyata keçirilməsi aşağıdakı neqativ halların yaranmasına gətirmişdir:¹⁵

- ✓ vergilər ödənildikdən sonra vergi ödəyicilərində praktiki olaraq sərbəst maliyyə resursları qalmamış və geniş təkrar istehsal üçün imkan olmamışdır. Ölkə iqtisadiyyatı ilbəl iqtisadi böhrana doğru irəliləmiş, bütün sahələrdə istehsalın artım tempi sürətlə aşağı düşməyə başlamışdır;
- ✓ vergidən yayınma geniş miqyas almış, bunun nəticəsində də dövlət büdcəyə çatacaq vəsaitlərin yalnız yarısını yığa bilmişdir;

¹⁴ Musayev A. F. , **Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri**, Bakı, 2004, s. 66

¹⁵ Kərimov A. M. , Quliyev N. R., **Maliyyə**. Dərslik, Bakı, 2001. s. 144

- ✓ “gizli iqtisadiyyat“ kütləvi xarakter halını almış və ekspert qiymətləndirilməsinə əsasən istehsal səviyyəsi 25-40% intervalında olmuşdur.

Vergi siyasəti iqtisadi inkişaf siyasətini reallaşdırmalıdır. Dövlət sahibkarlar üçün minimal vergi dərəcələri təyin etməklə vergi yükünü yumşaldır və öz xərclərini – ilk növbədə sosial proqramlara yönəldilən məsrəfləri azaldır. Vergi siyasətinin təhlili zamanı vergi siyasətinin subyektləri, formalaşdırma prinsipləri, alətləri, məqsəd və metodları kimi anlayışları fərqləndirmək lazımdır.

Vergi siyasəti həyata keçirilən zaman dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsində iştirakı vergi tarifi, vergi güzəştləri, vergi bazası və bir sıra digər vergi alətlərinin köməyi ilə təmin edilir. Bu zaman dövlət vergi alətlərindən istifadənin birbaşa və dolaylı metodlarından istifadə edir. Tənzimləmə və stimullaşdırma proseslərinə dövlətin birbaşa təsirinin xarakterik nümunəsi kimi vergi güzəştlərindən istifadə etməklə vergidən tam və yaxud qismən azad etməni misal göstərmək olar.

Vergiqoyma bazası gəlir və ya mənfəət olan ayrı-ayrı vergi növləri üzrə vergidən tam azad etmə dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın yeni sahələrinin və ya fəaliyyət növlərinin inkişaf etdirilməsi və ölkənin qeyri - əlverişli regionlarına investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması üçün tətbiq olunur.

Vergi mexanizmləri vasitəsi ilə dövlət gəlirlərinin tənzimlənməsi siyasəti vergi dərəcəsi və vergi güzəştləri alətlərinin köməyi ilə təmin olunur.

Gəlirlərin tənzimlənməsi istiqamətində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas vasitəsi vergi dərəcələri hesab edilir. O, vergi bazasının və ya onun bir hissəsinin faizini müəyyən edir. Hökumət vergi qanunvericiliyində elə bir ciddi dəyişiklik etmədən yalnız tətbiq olunan vergi dərəcələrində düzəliş etməklə vergi tənzimlənməsini həyata keçirir. Dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün vergi dərəcəsinin əsas rolu ondan ibarətdir ki, o müxtəlif növ vergi dərəcələrindən istifadə edir. Onların köməyi ilə tək-cə müxtəlif kateqoriyalı vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin formalaşdırılması həyata keçirilir. Mərkəzləşdirilmiş vergi sistemi vergi dərəcələri hesabına kifayət qədər çevikdir, bu da hər il vergi dərəcələrini müəyyən etməklə

ölkədə mövcud olan iqtisadi konyukturaya müvafiq olaraq səmərəli vergi siyasətinin aparılmasına imkan verir.¹⁶

Vergi siyasətinin həyata keçirilməsinin səmərəli vasitələrindən biri vergi güzəştləridir. Bu onunla əlaqədardır ki, tələb olunan şərtlərə cavab verən hər bir fiziki və hüquqi şəxsə vergidən tam və ya qismən azad olma hüququ verilə bilər. Dövlət vergi ödəyicilərinə bu və ya digər vergi güzəştlərini verərkən ilk növbədə vergi tənzimlənməsinin müxtəlif iqtisadi proseslərə təsirini gücləndirir. Qanunvericilikdə müxtəlif növ və formalı sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar vergi güzəştlərinin edilməsi nəzərdə tutulur. Daha çox istifadə olunan vergi güzəştlərindən – gəlirin, mənfəətin və yaxud digər vergiqoyma obyektinin tam və ya qismən vergidən azad edilməsi; aşağı vergi dərəcələrinin tətbiqi; ayrı – ayrı sosial qrupların vergiyə cəlb edilməməsi; zərərin növbəti illərin mənfəəti hesabına silinməsi və s.-ni göstərmək olar. Bundan başqa ayrı – ayrı vergi güzəştlərindən iqtisadi və maliyyə böhranlarının nəticələrini yumşaltmaq məqsədi ilə də istifadə edilir.¹⁷

Vergi bazasının formalaşdırılması da dövlətin vergi siyasətinin əsas vasitəsi sayılır. Müxtəlif kateqoriyalı vergi ödəyicilərinin dövlət qarşısında vergi öhdəliklərinin artımı və azalması bu göstəricidən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu da iqtisadi inkişafın müvafiq artması (azalması), istehsalın genişləndirilməsi və investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün əlavə stimulye və ya əksinə, məhdudiyyət yaradır.

Vergi siyasəti həyata keçirilərkən dövlət büdcəsinin tənzimlənməsi, planlaşdırılması və ona nəzarətin qanunla müəyyən edilmiş normaları reallaşdırılır. İqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış vergi siyasəti maliyyə vəsaitlərinin vergi sistemi vasitəsi ilə toplanmasının optimallaşdırılması məqsədini güdür. Vergi siyasətinin əsas məqsədi və vəzifələri konkret iqtisadi şəraitdən asılıdır. Məqsəd və vəzifələr müəyyən edildikdən sonra dövlət onların həyata keçirilməsi üsullarını işləyib hazırlayır. Hansısa üsullardan istifadə olunması vəziyyətdən asılı olur. Dövlətin vergi siyasəti müvafiq normativ aktların qəbul edilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

¹⁶ a.g.ə. s.86

¹⁷ Məmmədov Ə., “**Vergiyə giriş**” Dərslik, Bakı, 2014, s.86

Fiskal siyasətin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:¹⁸

- ekspansionist (stimullaşdırıcı); - restriksionist (qabağını alan).

Diskresion siyasət zamanı dövlət ölkənin iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün məqsədyönlü şəkildə vergitutmanı və büdcə xərclərini tənzimləyir. İqtisadi tsiklin müxtəlif fazalarında bu tənzimləmənin səviyyəsi müxtəlif olur. Belə ki, iqtisadi böhranlar zamanı dövlət öz xərclərini artırır, vergilərin səviyyəsini azaldır. Bütün bunlar da alıcılıq tələbatının genişlənməsinə gətirib çıxarır. İstehsalda artım inflyasiya ilə müşayət olunduqda isə dövlət öz xərclərini azaltmaqla və vergilərin səviyyəsini yüksəltməklə işgüzar fəallığın qarşısını alır.

İqtisadi tənəzzül zamanı isə məcmu tələbi stimullaşdırmaq üçün diskresion fiskal siyasət yolu ilə dövlət, xərclərinin həcmi artırmaqla və ya vergilərin səviyyəsini aşağı salmaqla məqsədyönlü şəkildə büdcə kəsiri yaradır.

Dövlət xərclərinin stimullaşdırıcı təsir göstərməsi üçün onlar vergi daxilolmaları hesabına maliyyələşdirilməməlidirlər. Vergi dərəcələrinin artımı işgüzar fəallığa olan stimulu azaldır, bu isə istehsalın həcmi aşağı düşməsinə səbəb olur. Buna görə də dövlət xərclərinin artımı bir qayda olaraq büdcə kəsiri ilə müşayət olunur.

Beləliklə, istehsalın tənəzzülü dövründə öz xərclərini artırmaqla və inflyasiya ilə müşayət olunan iqtisadi yüksəliş dövründə öz xərclərini azaltmaqla, dövlət iqtisadi böhranları yüngülləşdirir, milli istehsalın həcmi artımına nail olur.

Avtomatik fiskal siyasət məcmu gəlirin dövrü tərəddüdləri nəticəsində dövlət xərclərinin, vergilərin və dövlət büdcəsinin saldosunun avtomatik olaraq dəyişməsidir. Avtomatik fiskal siyasət iqtisadi yüksəliş dövründə dövlət büdcəsinə xalis vergi daxilolmalarının həcmi avtomatik olaraq artması, iqtisadi tənəzzül zamanı isə dövlət büdcəsinə xalis vergi daxilolmalarının həcmi avtomatik olaraq azalmasını nəzərdə tutur. Bu dəyişikliklər «quraşdırılmış özütənzimləyici»lərin təsiri ilə baş verir.

¹⁸ a.g.ə. s, 77

Quraşdırılmış özütənzimləyici - dövlətin iqtisadi siyasətində dəyişiklik etmədən istehsalın və məşğulluğun səviyyələrindəki tərəddüdləri azaltmağa imkan verən bir mexanizmdir. Belə avtomat tənzimləyicilər aşağıdakılardır:¹⁹

- iqtisadi yüksəliş dövründə məcmu tələbin qarşısını alan progressiv vergi sistemi. Belə ki, əhalinin gəlirləri artdıqca bu gəlirlər daha yüksək dərəcə ilə vergiyə cəlb olunurlar. Bu isə məcmu tələbin qarşısını alır. İqtisadi tənəzzül nəticəsində gəlirlər azaldıqda isə vergi dərəcələrinin aşağı salınması əldə olan gəlirin artmasına səbəb olur. Bunun da nəticəsində məcmu tələbin stimullaşdırılması baş verir.
- iqtisadi tənəzzül dövründə işsizlərin sayının artması nəticəsində işsizliyə görə ödənilən müavinətlərin və digər sosial ödənişlərin həcmi artır. İqtisadi yüksəliş zamanı isə işsizliyin səviyyəsi aşağı düşür, bu isə öz növbəsində avtomatik olaraq həmin ödənişlərin həcmnin azalmasına gətirib çıxarır.

Avtomatik fiskal siyasətin əsas üstünlüyü ondadır ki, iqtisadi şəraitin azacıq dəyişməsi nəticəsində quraşdırılmış özütənzimləyicilər yubanmadan işə düşürlər.

Avtomatik fiskal siyasətin çatışmayan cəhəti isə odur ki, o dövrü tərəddüdləri yalnız hamarlayır, onları tamamilə aradan qaldıra bilmir.

Məqsədindən asılı olaraq fiskal siyasət ekspansionist və restriksionist ola bilər. Ekspansionist siyasətə bəzən stimullaşdırıcı siyasət də deyirlər. İstehsalın tənəzzülü dövründə dövlət xərclərinin həcmnin artırılması və vergi dərəcələrinin aşağı salınması zəruridir. Uzunmüddətli dövrdə vergi dərəcələrinin aşağı salınması iqtisadi artımın stimullaşdırılmasına səbəb olur. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrdə ötən əsrin 80-ci illərində vergi dərəcələrinin aşağı salınması ilə müşayət olunan vergi islahatları zamanı məhz belə olmuşdur.

İnflyasiyanın sürətinin aşağı salınması üçün isə restriksionist fiskal siyasət həyata keçirilir. Restriksionist siyasətə bəzən «qarşısını alan» siyasət də deyirlər, Bu siyasət dövlət xərclərinin azaldılması və vergi dərəcələrinin yüksəldilməsi yolu ilə

¹⁹ Məmmədov Z., **Ən yeni İqtisadiyyat: Monetarist Siyasət, Maliyyə Kapitalının Qloballaşması**, Medya və Türkiyə İqtisadiyyatı, Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2001. s. 256

həyata keçirilir. Qısa müddətli dövrdə restriksionist siyasət məcmu tələbi azaltmağa imkan verir və bununla da inflyasiyasının aşağı salınmasına köməklik edir. Uzunmüddətli dövrdə isə restriksionist siyasət istehsalın tənəzzülünə və işsizliyin artımına gətirib çıxara bilər.

Dünya maliyyə böhranının milli iqtisadiyyatlara təsiri barədə danışarkən ilk növbədə böhran qabağı vəziyyət, sonra isə böhranın mövcudluğu şəraitində makroiqtisadi siyasətdə və biznes mühitində baş verən dəyişikliklər və onlara hökumətlərin, bizneslərin, ev təsərrüfatlarının reaksiyası dəyərləndirilməlidir. Belə ki, dünya iqtisadiyyatında böhranqabağı vəziyyət xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrin maliyyə sektoru və kapital bazarlarında normal və ahəngdar fəaliyyətin pozulması, iqtisadi artım tempinin səngiməsi və iqtisadiyyatın iş yerlərini itirməsi statistikasının genişlənməsi ilə səciyyəvi olmuşdur. 2008-ci ilin ortalarından aparıcı ölkələrdə ipoteka defoltrları, bankların problemlili kreditlərinin artması, istehlak xərclərinin və investisiyaların azalması, müşahidə edilmişdir. 2009-cu ilin ilk rübündə dünyanın əksər inkişaf etmiş ölkələrində tənəzzul meyilləri yaranmış, Ümumi Daxili Məhsul kəskin azalmış, əmtəə bazarlarında qiymətlər, maliyyə bazarlarında aparıcı indekslər aşağı düşmüş, işsizlik artmışdır. Bu şəraitdə bir çox ölkələrdə pul-kredit siyasəti əhəmiyyətli dərəcədə yumşaldılmış, dövlət xərcləri və büdcə kəsirləri artırılmış, eyni zamanda maliyyə sistemi üzərində nəzarət gücləndirilmişdir. Bu məqsədlə məcmu qlobal tələbi dəstəkləmək üçün bir çox ölkələrdə əlahiddə maliyyə stabilizasiyası və iqtisadiyyata yardım proqramları həyata keçirilmişdir.

İEO böyümə nisbətləri (2004-2009) Cədvəl 4.

Ölkə	2004	2005	2006	2007	2008	2009
ABŞ	3.6	3.1	2.7	2.1	0.4	-2.4
Almaniya	1.2	0.7	3.2	2.5	1.2	-5.0
Fransa	2.3	1.9	2.4	2.3	0.3	-2.2
İngiltərə	3.0	2.2	2.9	2.6	0.5	-4.9
Yaponiya	2.7	1.9	2.0	2.4	-1.2	-5.2

Mənbə: Osman Nuri ARAS, Elçin Süleymanov “1929 və 2008 böhranlarının makroiqtisadi səbəb və nəticələr baxımından müqayisəsi”

2004-2009 illərdə ayrı-ayrı ölkələrin inkişaf nisbətləri cədvəldə göstərilmişdir. Açıqlanan milli gəlir məlumatlarına görə, 2009 ilin son rübündə inkişaf etmiş ölkələrdə daralma nisbəti 3,4 % dən 0,8 %-ə geriləyərkən, eyni dövrdə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda böyümə nisbəti 4%-ə çatmışdır. Qlobal iqtisadiyyatda 2009-cu ilin son rübündə diqqətə çarpan bərpəetmə meylinin 2010-cu ilin ilk rübündə də davam etdiyi görülməkdədir. Qlobal böyümə proqnozlarında Yunanıstan ən çox ziyan görmüş, Asiya-Sakit okean bölgəsi isə ən az ziyan görənlər sırasındadır.²⁰

Cədvəl-5.

İnkişaf etmiş və İnkişaf etməkdə Olan Ölkələrdə Böyümə Faizi (Bir Əvvəlki İlin Eyni Dövrünə Görə Faizdə Dəyişmə)

	2007/1	2007/2	2008/1	2008/2	2008/3	2009/1	2009/2	2009/3
İnkişaf etmiş Ölkələr	2,7	2,2	-0,2	-2,4	-7,2	-8,3	1,0	2,4
İnkişaf etməkdə Olan Ölkələr	10,8	9,3	5,0	2,9	-2,2	-3,1	7,9	8,5

Qlobal bəhran, ABŞ, AB, Yaponiya kimi inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarıyla, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatları arasındakı müqayisədə daha yüksək nisbətə təsir etmişdir (Cədvəl-4). İnkişaf etmiş ölkələrə edilən ixracatın cəmi ixracat içindəki payına görə edilən qruplaşdırmada, qlobal böhrana bənzər böyümə nisbətləri ilə girən inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında, böhran dövründə diqqətə çarpan bir fərqlənmə yaşandığı görülməkdədir. 2009 ili ilk rübü etibarıyla, ağırlıqlı olaraq inkişaf etmiş ölkələrə ixracat edən ölkələrdə ortalama böyümə sürəti %-6,7-yə geriləyərkən, inkişaf etməkdə olan ölkələrə ixracat edən ölkələrdə bu nisbət %-1,7 səviyyəsində qalmışdır. Qısaca olaraq, beynəlxalq ticarətdəki daralma qlobal maliyyə böhranı ərzində də ölkə iqtisadiyyatlarına mənfi təsir göstərən ən önəmli faktorlardan biri olmuşdur. Göründüyü kimi milli gəlir içərisində ixracatın payı yüksək olan ölkələr böyümə sürəti aşağı olan ölkələrlə

²⁰ Osman Nuri ARAS, Elçin Süleymanov “1929 və 2008 böhranlarının makroiqtisadi səbəb və nəticələr baxımından müqayisəsi” s 55

müqayisədə daha çox təsirlənmişdir. Qlobal böhranın xarici ticarət kanalı vasitəsilə dünya iqtisadiyyatlarına təsiri, ixracat məhsullarında da fərqliliklər göstərmişdir.

İqtisadi böhranlar zamanı inkişaf etmiş ölkələr sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırmaq və onların fəaliyyətlərini aktivləşdirməklə bağlı tədbirlər planları hazırlayırlar. Bunun üçün fiskal-vergi alətlərindən istifadə edərək iqtisadi enişə dayandıraraq iqtisadi yüksəlişə nail olurlar. Bunun üçün vergi qanunvericiliyində dəyişiklik edilir (yəni vergi dərəcələri aşağı salınır və vergi güzəştləri tətbiq olunur), büdcənin sosial xərcləri azaldılır, iqtisadi xərclər artırılır vergi nəzarəti daha da gücləndirilir.

Bir çox ölkələr bəzi məhsullara tətbiq olunan ƏDV-nin (İngiltərə, Fransa, Portuqaliya) mənfəət vergisinin (Yaponiya, Niderland) dərəcələrini aşağı salmışlar. Mənfəət vergisinin aşağı salınması vergi yükünün azaldılmasına və bununla sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına yönəlmişdirsə, ƏDV-nin dərəcəsinin aşağı salınması məhsullara tələbin artırılması məqsədi daşıyır.

Bundan başqa böhran şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün sürətləndirilmiş aınortizasiya siyasəti də yeridilir. Bu tədbirləri əsasən İsveçrə, Fransa, Almaniya, İngiltərə və ABŞ həyata keçirmişlər. Bu kimi tədbirlər investisiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq və yeni kapital qoyuluşları etmək məqsədi daşıyır.²¹

İveçrə də başqa ölkələr kimi dünya maliyyə böhranının təsirindən qaça bilməmişdir. İsveçrənin iqtisadiyyatı 2009-cu ildə 2,5% aşağı düşmüşdür. Ölkədə işsizlik artmağa başlamış və fəal əhalinin 3%-ni təşkil etmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq bu ölkə dünyada ən yaxşı vəziyyətdə olan ölkə sayılır. Fəallığın aşağı düşməsi inflyasiyanın keçən ilki (2008) 2%-dən -0,5%-ə düşməsinə səbəb olmuşdur.²²

İsveçrə dünya iqtisadi böhranın fəsadlarından **2 əsas əlaqəli səbəblərə** görə qaça bilməmişdir: **I səbəb** İsveçrənin iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına ən çox inteqrasiya olunmasıdır. İsveçrə ixrac ölkəsidir. Onun ixracının həcmi ÜDM-un 50%-dən çox olur. Ölkə sənayesinin bəzi sahələrində ixracatın həcmi 80-90% təşkil

²¹ Albert Jaeger, «The Political Economy of Government Debt», 2010, Amsterdam, pp 58

²² Зоилов К.Х., «Экономические кризисы причины и пути выходы», Москва, ИПР РАН, 2011 стр.155

edir. Dəqiq instrumentlər, dərmanlar, saatlar ixracında aparıcı mövqeyə malikdir. Məhsullarının hissəsini Avropaya, ABŞ-a ixrac edir.

Həmin ölkələrdə tələbatın aşağı düşməsi İsveçrənin maşın və avadanlıq istehsalının və ixracının həcmində kəskin aşağı salmışdır. **II səbəb** İsveçrənin dünyanın aparıcı maliyyə mərkəzlərindən biri olmasıdır. Məhz İsveçrənin ən böyük olan “Ю-Би-Эс” bankı birinci olaraq ABŞ-ın ipoteka kreditləri bazarında baş verən böhrandan xeyli vəsait itirmişdir. Çünki həmin bank ABŞ ipoteka kreditləri bazarında böyük həcmdə vəsait yerləşdirmişdir. Həmin banka dövlət dəstəyi verilməsəydi və 2008-ci ildə Sinqpur fondundan 11 mlrd ABŞ dolları dəyərində istiqraza vəsait yatırılmasaydı və bankın 10% kapitalına sahib çıxmasaydı, yəqinki müflisləşə bilərdi. Ölkənin II böyük bankı “Kredit Suiss” isə riskli qiymətli kağızlara resurs yerləşdirməsi də 2008-ci ildə II neqativ effektlər hesabına xeyli 7,7 mlrd İsveçrə frankı vəsait itirmişdir. Bu iki amil – maliyyə böhranı və iqtisadi tənəzzül başqa ölkələrdə olduğu kimi situasiyanı çox dərinləşdirmişdir. Dünya maliyyə bazarında situasiyanın pisləşməsi və ölkədə iqtisadi tənəzzülün başlanması hökuməti vəziyyəti sabitləşdirmək üçün aşağıdakı göstərilən istiqamətlərdə fəaliyyətə vadar etmişdir:

1. Maliyyə-siyasi tədbirlərin həyata keçirilməsinə;
2. İqtisadi artımın stimullaşdırılmasına yönəldilən tədbirlərin işlənməsinə;
3. Ölkədə xarici iqtisadi fəaliyyətin aktivləşdirilməsinə yönəldilən siyasətin formalaşdırılmasına.

Ölkədə həyata keçirilən maliyyə-siyasi tədbirlər kompleksinə aşağıdakılar daxil edilmişdir:

1. Ölkənin bank sisteminin baza institutu olan “Ю-Би-Эс” bankına ekstern qaydada dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyinin göstərilməsi. Bu məqsədlə İsveçrə Mərkəzi bankı həmin banka 60 mlrd ABŞ dolları həcmində vəsait ayrılmışdır. Bu vəsaitlər hesabına bankın amerika ipoteka bazarında yerləşdirilən qeyri-likvid aktivlərinin alınması nəzərdə tutmuşdur. İsveçrənin “Kredit Suiss” bankı isə dövlətin birbaşa maliyyə yardımından imtina edərək və öz kapitalını ayrı-ayrı investorların vəsaitlərinin cəlb edilməsi yolu restrukturizasiya etmişdir. Bu yolla bankın kapitalının həcmi 10 mlrd İsveçrə frankı qədər artırılmışdır. Maliyyə

sağlamlaşdırılması tədbirləri ölkədən maliyyə bazarındakı gərginliyi azaltsada problemi aradan qaldırmadı və 2008-ci ildə İsveçrənin 2 bankı ili zərərlə başa vurdu, işçilərinin sayını azaltdı, xərclərin aşağı salınması proqramını qəbul etdi. Bankların baş menecerləri 2008-ci ilin yekununa görə olacaqları bonusdan imtina etdilər. 2008-ci ildə Milli bank ölkənin maliyyə-kredit siyasətini yumuşaltmağa başladı. Faiz dərəcələrini tədricən azaltdı, İsveçrə frankını devalvasiya etmək üçün beynəlxalq valyuta brijasına intervensiya etdi. Bu tədbir ölkədaxili istehsalı stimullaşdırmağı və ixracatın rəqabət qabiliyyətini yüksəltməyi nəzərdə tuturdu.

2. İqtisadi artımın stimullaşdırılması məqsədlərinə 1,5 mlrd İsveçrə frankın ayrılması nəzərdə tutulmuşdur. Dövlətin bu istiqamətdə aparılan antiböhran tədbirləri **3 fazaya** ayrılmışdır: **I faza** 2009-cu ilin yanvarından başlamışdır və büdcə xərclərinin 350 mln İsveçrə frankı qədər artırılmasını nəzərdə tuturdu. Həmin vəsaitlərin müxtəlif sosial və infrastruktur layihələrin həyata keçirilməsinə sərf olunması planlaşdırılmışdır.

II fazada 2009-cu ildən ölkədə iqtisadi siyasiyanın pisləşməsinin qarşısının alınmasına yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Hökumət antiböhran maliyyələşdirmənin ikinci transını 700 mln İsveçrə frankı həcmində ayırmışdır. Bu vəsaitlərin 530 milyonu infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsinin həyata keçirilməsi üçün, yerdə qalanı isə müəssisələrdə çalışan işçilərin işdən çıxarılmasının qarşısının alınması üçün işçilərə dövlət dəstəyi göstərilməsi məqsədi ilə ayrılmışdır.

Antiböhran tədbirlərinin **III fazası** vergi normalarının aşağı salınması yolu ilə əhalinin istehlak qabiliyyətinin dəstəklənməsini nəzərdə tutur. Onun əsas məqsədi ölkədaxili tələbatın stimullaşdırılmasının təmin olunmasıdır.

3. Xarici-iqtisadi fəaliyyətin aktivləşdirilməsi siyasəti İsveçrə iqtisadiyyatını inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir və ixracatçıların dünya bazarlarına maneəsiz çıxmasının stimullaşdırılmasının təmin edilməsini nəzərdə tutur.

İsveçrə hökumətinin antiböhran idarəetmə tədbirləri başqa ölkələrin siyasətinə oxşardır. Onların əksəriyyəti bank sektorunun sağlamlaşdırılması və kapitalın restrukturizasiya olunmasından başlamış sonra isə istehsalın stimullaşdırılmasına

yönəldilən tədbirlər həyata keçirmişlər. Odövr ərzində İsveç frankının deflyasiyası probleminin mövcudluğu iqtisadi inkişafın tormozlamasını davam etdirir. Bunun nəticəsində 2009-cu ildə İsveçrədə qiymətlər əvvəlki ilə nisbətən 1.7% aşağı düşmüşdür.²³

Ölkə iqtisadiyyatına, onun bank sisteminə ABŞ, Almaniya və Fransanın təsiri çox böyükdür. Onların tələbi ilə offşor biznesinin inkişafının qarşısının alınmasına məcbur olaraq İsveçrə hökuməti banklarda offşor şirkətlər tərəfindən yerləşdirilən kapitalın əldə edilməsi (kriminal) mənbələri haqqında məlumat verməyə öhdəçiliyini, öz üzərinə götürmüşdür.

Bütün çətinliklərə baxmayaraq defisitsiz büdcəyə malikdir, qızıl-valyuta ehtiyatlarını azaltmır; Mərkəzi bankı dövlətdən asılılığa düşməyib, bank faizlərin 0,25%-dən azalda bilmişdir; dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi minimal həddədir və böhranlı vəziyyətdə hüquqi tənzimləmə əsas olaraq saxlanmışdır. İnnovasiyalı iqtisadi inkişaf xəttini rəhbər tutan İsveçrə rəqabət qabiliyyətinə görə dünyada II yeri tutmaqda davam edir.

Digər inkişaf etmiş ölkələrin bu dövrdə həyata keçirdikləri antiböhran tədbirlərinə nəzər yetirsək görərik ki, əksər inkişaf etmiş ölkələrdəki bu siyasət əsasən vergi-büdcə və aınortizasiya siyasəti ilə məhtudlaşır. Məsələn: Fransada 26000 yevro dəyərində səhmlərin satışına qoyulan vergilər ləğv edilmişdir. 2008-2009-cu illər ərzində investisiya qoyuluşları yerli koinnersiya vergilərindən azad olunmuşdur. Restoran xidmətlərinə tətbiq olunan ƏDV 5,5 faizə endirilmişdir. ƏDV rüblük yox aylıq ödənilməsi qərarlaşdırılmışdır. Almaniya isə antiböhran tədbirləri aşağıdakı kimi olmuşdur. Əsas fondlara 25 faizlik, kiçik və orta biznesə sürətləndirilmiş aınortizasiya norması tətbiq edilmişdir. Bu qaydalara düşən firmaların aktivləri 235000 yevrodan 33500 yevroya yüksəlmiş, mənfəət səviyyəsi isə 100000 dən 200000-ə qədər artırılmışdır. Müəssisələrə ƏDV-nin tətbiqi illik mədaxili 250000 yevrodan 500000 yevroya qədər artırılmışdır. Böyük Britaniya islahatları hələ 2007-ci ildə başlamışdır. ƏDV –si 17,5 faizdən 15 faizə

²³ Зойдов К.Х., *Экономические кризисы причины и пути выходы*, Москва, ИПР РАН, 2011 стр.156

endirilmişdir. Xarici şirkətlərdən daxil olan dividendlərə vergi tətbiq olunmur. Spirtli içkilərə. Tütün məhsullarına, benzinə aksiz vergiləri 2 faiz artırılmışdır. Kiçik sahibkarlığa tətbiq olunan 22 faizlik mənfəət vergisi 2010-cu ilin aprelinə kimi təxirə salınmışdır. 2010-cu ildə alınmış əsas vəsaitlərə sürətləndirilmiş amortizasiya normasını 20 faizdən 40 faizə qədər artırılmışdır. ABŞ-da 2008-ci ilin oktyabr ayından “Emergency Economic Stabilization Act 2008” bank sisteminin qorunması, gələcək enişin dayandırılması və zərərlərin azaldılması məqsədi ilə güzəştli vergi tədbirləri qəbul olunmuşdur. İnvestisiya fəallığının artırılması üçün büdcə vergi siyasətində əsaslı dəyişikliklər edilmişdir. Belə ki, Prezident tərəfindən “American Recovery and Reinvestment Act 2009 aktı” imzalanmış və investisiya güzəştləri tətbiq olunmuşdur. Zərərlərin ödənilməsi dövrü 2 ildən 5 ilə qədər artırılmışdır. 2008-ci ildə alınmış əsas vəsaitlərə amortizasiya xərcləri 50 faizə qədər yüksəlmişdir. Bu da gələcəkdə kapital qoyuluşlarını stimullaşdırmaq məqsədi güdürdü.²⁴

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, postindustrial ölkələrdə iqtisadi tənəzzülü dayandırmaq üçün fiskal siyasət yolu ilə dövlət, xərclərinin həcmi artırılır və vergilərin səviyyəsini aşağı salınır və ya vergi güzəştləri tətbiq olunur. Dövlət xərclərinin stimullaşdırıcı təsir göstərməsi üçün onlar vergi daxilolmaları hesabına maliyyələşdirilmir dövlət krediti vasitəsi ilə maliyyələşdirilir. Vergi dərəcələrinin artımı işgüzar fəallığa olan stimulu azaldır, bu isə istehsalın həcmində aşağı düşməsinə səbəb olur. Buna görə də dövlət xərclərinin artımı bir qayda olaraq büdcə kəsiri ilə müşayiət olunur.

Qısa müddətli dövrdə bu siyasət məcmu tələbi azaltmağa imkan verir və bununla da inflyasiyanın aşağı salınmasına köməklik edir. Uzunmüddətli dövrdə isə restriksionist siyasət istehsalın tənəzzülünə və işsizliyin artımına gətirib çıxara bilər.

²⁴ Landau Daniel, «Government and Economic Growth in Less Developed Countries. pp 45

3.2 Müasir dövrdə maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

Maliyyə mexanizmi bazar münasibətləri strukturunun ayrılmaz bir hissəsi olmaqla dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bazar iqtisadiyyatı dövründə maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsinə bir sıra amillər bir sıra təsir edir ki, onlardan biri də maliyyə ehtiyatlarının düzgün və səmərəli bölüşdürülməsi və istifadəsidir.

Məlum olduğu kimi maliyyə ehtiyatlarının planlı qaydada bölüşdürülməsi iqtisadi rayonların, zonaların, bələdiyyələrin iqtisadi və mədəni cəhətdən bərabər inkişaf etmələrinə səbəb olmaqla yanaşı istehsalın səmərəliliyini də artırır. Respublikamızda maliyyə ehtiyatları əsasən dövlət büdcəsi vasitəsi ilə bölüşdürülür.

1995-ci ildən aparılan iri miqyaslı siyasi, iqtisadi və hüquqi islahatların başlıca məqsədi demokratik, dünyəvi, güclü iqtisadiyata malik müstəqil dövlət qurulmasından ibarət olmuşdur və bu istiqamətdə müntəzəm işlər aparılmaqda davam edir. İqtisadi sahədə həyata keçirilən tədbirlər bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinin bərqərar olmasına söykənməklə, yerli və xarici və investisiyaları, müasir texnologiyaları cəlb etmək və qabaqcıl idarəetmə təcrübəsindən fayadalanmaq yolu ilə rəqabətə davamlı məhsul istehsal edən müəssisələrin yenidən qurulmasına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və nəticə etibarlı ilə Azərbaycanın iqtisadi qüdrətinin artırılmasına yönəldilimişdir.

Maliyyə -büdcə sisteminin səmərəliliyi isə öz növbəsində bu sahədə işlərin, fəaliyyətin düzgün təşkilini, optimal qaydada idarə olunmasını tələb edir. Dövlət büdcəsi ölkənin əsas mərkəzi maliyyə planı olmaqla, maliyyə resurslarının bölüşdürülməsində mühüm rol oynayır. Dövlət büdcəsi eyni zamanda milli gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsini də həyata keçirir. Hal-hazırda ölkədə istehsal olunan milli gəlirin 60-80% -ə qədəri dövlət büdcəsi vasitəsi ilə bölüşdürülür.

Maliyyə mexanizminin həlqəsi olan dövlət büdcəsi dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etmək üçün istifadə etdiyi əsas maliyyə vasitəsidir. Büdcə gəlirləri və xərcləri mexanizmi vasitəsilə dövlət iqtisadi artımı, məşğulluğu, istehlak və yığımın zəruri həcmi həvəsləndirmək məqsədilə ictimai təkrar istehsala təsir göstərir.

Iqtisadiyyata təsirin büdcə üsullarından düzgün istifadə edilməsi keçid dövründə təsərrüfatın yenidən qurulmasının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinin əsaslarından biridir. Dövlət büdcə sistemindən istifadə etməklə milli gəlirin yaradılması və ilkin bölgüsü prosesində əmələ gələn nisbətləri dəyişdirir, onun sahələr və ərazilərarası yenidən bölgüsünü həyata keçirir.

Ümumiyyətlə, iqtisadiyyatın davamlı inkişaf etdirilməsində sosial iqtisadi funksiyaların səmərəli şəkildə yerinə yetirilməsi və təmin edilməsində dövlətin büdcə sisteminin rolu böyükdür.

Son illər Azərbaycanda baş verən iqtisadi proseslər dövlət büdcəsinə, onun strukturuna, gəlir və xərclərin dinamikasına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Iqtisadiyyatın özəlləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi nəticəsində dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin ÜDM-a nisbəti müsbət istiqamətdə ilbəl dəyişir.

Dövlət büdcəsi maliyyə sisteminin mərkəzi həlqəsi, milli istehsalın və qeyri-istehsal sferasının inkişafının vacib şərti olmaqla cəmiyyətin iqtisadi və mədəni həyatında əvəzsiz rol oynayır. Dövlət büdcəsi bölgü və onunla bağlı nəzarət funksiyasını yerinə yetirərək müəssisə, birlik və təşkilatlarda, firma və şirkətlərdə gəlirlərin yaranması və ondan istifadə üzrə dövlət büdcəsi ilə münasibətləri tənzimləyir.

Dövlət büdcəsi həm də iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin ən mühüm vasitələrindən biridir. Belə ki, dövlət büdcəsinin tarazlığı iqtisadiyyatın özünün tarazlığını müəyyən edən başlıca və ən mühüm meyardır. Dövlət büdcə mexanizmi vasitəsilə iqtisadi və sosial prosesləri stimullaşdırmaq imkanına malikdir. O, iqtisadiyyata subsidiyalar, investisiyalar yönəltməklə ona birbaşa təsir edə bilər, lazım gəldikdə, iqtisadiyyatın mövcud proporsiyalarını dəyişə bilər. Büdcə mexanizmi düzgün qurulduqda və tətbiq edildikdə iqtisadi yüksəlişə, sosial sferanın inkişafına, elmi-texniki tərəqqinin templərinin sürətlənməsinə, istehsal sahələrinin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılmasına daha real və səmərəli təsir edilir. Dövlət büdcə vasitəsilə əldə etdiyi vəsaitlərlə manevr etməklə iqtisadiyyatı və burada baş verən prosesləri tənzimləyir.

Büdcə mexanizmi bilavasitə büdcə ilə bağlı olduğundan, cəmiyyət qarşısında duran vəzifələrdən asılı olaraq dəyişir. Hazırda iqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə keçməsi ilə əlaqədar, təsərrüfat subyektlərinə direktiv inzibatçılıqdan imtina edildiyindən büdcə planlaşdırılması metodları və metodikasına tələblər də başqalaşmışdır. Məsələn, həcm göstəricilərinin əvəzinə sosial normativlər kimi keyfiyyət göstəricilərinə əsaslanmaq zərurəti yaranmışdır. Başqa sözlə, bu gün dövlət büdcəsinin öz rolunu itirməsi və əhəmiyyətinin azalmasından deyil, iqtisadiyyata büdcə vasitəsilə təsir metodlarının dəyişməsindən söhbət gedə bilər. Belə dəyişikliklərin uğurla həyata keçirilməsi üçün prinsipcə yeni büdcə münasibətləri qurulmalı və təsirli büdcə mexanizminin tətbiqi təmin edilməlidir.

Maliyyə mexanizmində baş vermiş əhəmiyyətli dəyişikliklərdən biri də beynəlxalq standartlara uyğun cavab verən “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun qəbul edilməsi olmuşdur. Belə ki 1 yanvar 2003-cü il tarixdən qüvvəyə minmiş bu qanunda büdcə sisteminin təşkili, büdcənin tərtibi, təsdiqi və onların icrasına nəzarət mexanizmi şəffaf şəkildə öz əksini tapmışdır.

1995-ci ildən hökumətin büdcə -vergi siyasəti əsasən makroiqtisadi sabitliyin artırılmasına iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə və büdcə kəsirinin minimuma endirilməsinə və kəsirin inflyasiya doğurmayan mənbələr hesabına örtülməsinə yönəldilmişdir.

Son dövrlərdə mühüm tədbirlərdən biri də 1997-ci ilin ortalarından etibarən dövlət büdcəsinin idarə edilməsində xəzinədarlıq sistemə keçid olmuşdur və bununla dövlət vəsaitlərinin təyinatı və məqsədyönlü istifadəsinə nəzarət sistemi güclənmişdir. Bu istiqamətdə növbəti ciddi addım maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunmasını təmin etmək məqsədi ilə dövlət satınalmaları sisteminin tətbiqi olmuşdur.

1995-ci ildən başlayaraq müasir dövrə qədər Azərbaycan Respublikasının dövlət maliyyə mexanizmində aparılan islahatlar nəticəsində dövlət büdcəsinin gəlirləri artmış, büdcə kəsirinin minimum həddə endirilmişdir.

Bazar münasibətlərinin formalaşması üçün müstəqil fəaliyyət göstərən maliyyə qurumlarının yaradılması mühüm məsələlərdən biridir. Bu cəhətdən respublikada

yaradılan kooperasiya bankları ilə yanaşı güclü sığorta şirkətlərinin formalaşmasına ehtiyac duyulur. Çünki özəlləşdirmə prosesinin nəticəsi kimi, respublikada özəl müəssisələrin yaradılması, xüsusi mülkiyyət əsasında fəaliyyət göstərən milli, birgə və xarici müəssisələrin marağına cavab verə bilən və onun mənafeyini müdafiə edən sığorta qruplarının yaradılması çox önəmlidir.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən milli sığorta bazarı 1992-ci ilin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdır. 5 yanvar 1993-cü ildə qəbul olunan “ Sığorta haqqında ”Azərbaycan Respublikasının qanunu milli sığorta bazarının inkişafının hüquqi əsaslarını möhkəmləndirmişdir. Sonra bu qanun dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilmiş və 1999-cu ilin iyun ayının 25-də Milli Məclis tərəfindən “ Sığorta haqqında ” Azərbaycan Respublikasının qanunun yeni redaksiyası qəbul olunmuşdur.

Sığorta mexanizmi Azərbaycan üçün nisbətən yeni və axıra qədər öyrənilməyən bir sahədir. Hüquqi bazanın olması sığorta mexanizminin inkişafı üçün şərait yaradır.

Son illər iqtisadiyyatın bazar münasibətləri əsasında fəaliyyət göstərən bir sahəsi kimi sığorta biznesi xeyli inkişaf etmişdir. Buna misal olaraq, onlarla sığorta təşkilatlarının yaranmasını, sığortanın yeni növlərinin tətbiqini qeyd etmək olar. Hal-hazırda əhali, müəssisə və əmlakın dövlət maraqlarına sığorta müdafiəsinin tətbiq olunması üçün böyük imkanlar vardır. Azərbaycanın sığorta bazarı potensial imkanlarına görə perspektivli maliyyə mexanizmlərindən biridir. Azərbaycan bazar iqtisadiyyatının formalaşmasına yönəldilən islahatları fəal şəkildə həyata keçirir, sığorta isə bazar elementlərinin əsas hissəsi və pul axınının normal dövriyyəsinə təmin edən maliyyə mexanizminin ən fəal üsürlərindən biri olduğu üçün bu prosesi daha da sürətləndirir.

Sığorta bazarının maliyyə həcmində kifayət qədər olmaması, iri təsərrüfat zərərlərinin ödənilməsinə şərait yaratmır və bu da təbii fəlakət nəticələrinin kompensasiya edilməsi üçün hələ də büdcə xərclərinin cəlb edilməsini tələb edir.

Sığorta mexanizmində inkişaf dinamikası, sığorta işinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi dinamikasından xeyli irəlidədir.

Əhalinin gəlirlərinin az olması və sığortaya marağın az olması sığorta xidmətlərinin genişləndirilməsinə mənfi təsir göstərən amillərdir. Milli sığorta bazarında sığortaçılar 40-dan çox sığorta növü üzrə fiziki və hüquqi şəxslərə sığorta xidmətləri göstərirlər. Hal-hazırda sığorta bazarında 30 şirkət fəaliyyət göstərir.

Respublikanın sığorta bazarının həcmi beynəlxalq standartlara görə az tutumlu bazar kimi xarakterizə olunur. Ölkəmizi sığortanın inkişaf etdiyi Qərbi ölkələri ilə müqayisə etmək çox çətindir. Sığorta əməliyyatlarının miqyası müqayisə edilməzdir. ABŞ-da sığorta mükafatının adambaşına düşən orta məbləği 2000 dollar, İsveçrədə 3000 dollar, Yaponiyada 4500 dollar təşkil edirsə, Azərbaycanda bu rəqəm 10 dollardan azdır.

Düzgün sığorta siyasəti əsasında milli sığorta bazarının gələcək inkişafını təmin etmək mümkündür. Azərbaycanın sığorta şirkətləri göstərilən fəaliyyətlərində yeni təcrübələr və imkanlar toplayıb beynəlxalq aləmdə güclü rəqabət qabiliyyətinə malik olan maliyyə qurumlarına çevriləcəklər. Müasir dövrdə müəssisələrdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi ən vacib məsələlərdən biridir. İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi bir sıra amillərdən asılıdır. Belə amillərdən əsas və dövrüyyə fondlarının dolğun istifadə edilməsi, təsərrüfat hesabı prinsiplərinə ciddi əməl edilməsi, əmək məhsuldarlığını artırmaqla maya dəyərinin aşağı salınması, istehsalın intensivləşdirilməsi, əmək-materia-ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsini misal göstərmək olar.

Müəssisələrin maliyyə mexanizmində elm və texnikanın nailiyyətlərini tətbiq etmək əsas vəzifədir. Müəssisələrdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi indiki dövrdə maliyyə mexanizminin inkişafının əsas istiqamətidir. Xalq təsərrüfatı qarşısında qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi, zəhmətkeşlərin rifahının artırılması istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsini tələb edir. Hal-hazırda istehsal strukturunun təkmilləşdirilməsi, az büdcə məsrəfinə və ehtiyatın köməyi ilə istehsalda daha yüksək nəticə əldə edilməsi əsas məsələdir. Məhsul vahidinə nə qədər az xərc çəkilərsə, o məhsuldan bir o qədər çox istehsal edilər və istehsalın rentabelliği bir o qədər yüksək olar.

İstehsalın daha mütərəqqi sahlərinin artımı, onların ayrı-ayrı həlqələri arasında düzgün nisbətlərin gözlənilməsi, müəssisələrin səmərəli surətdə yerləşdirilməsi, yeni texnika və texnologiyanın tez yaradılması, mənimsənilməsi və təkmilləşdirilməsi, məhsulun nomenklaturasının yeniləşdirilməsi və genişləndirilməsi, onun keyfiyyətinin artırılması, xüsusi çəkili kapital qoyuluşunun aşağı salınması, xammalın, əməyin qənaətlə işlədilməsi – bunların hamısı müəssisələrin iqtisadi səmərəliliyində əks olunur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrdə maliyyə mexanizminin inkişafında yeni təkrar istehsalın həyata keçirilməsində maliyyə mühüm rol oynayır. Ölkəmizdə maddi və qeyri-maddi istehsal sahələrini inkişaf etdirmək üçün maliyyə ehtiyatlarının artırılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Hazır ki, dövrdə bir qayda olaraq maliyyə ehtiyatları daha sürətlə artır. Maliyyə ehtiyatlarının sürətlə artması, elmi texniki tərəqqinin inkişafı ilə, müəssisələrdə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə, xarici ölkələrin yardım etməsi ilə əlaqədardır.

Həmçinin son illər Azərbaycanda yoxsulluğun azaldılması, sosial-iqtisadi rifahın yüksəldilməsi, regional və sahəvi inkişafın təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilmiş və keçirilən iqtisadi islahatların, tədbirlərin (bu islahat və tədbirlərin hansı siyasi sənədlərlə həyata keçirilməsi yuxarıda qeyd edilmişdir) davamlı nəticəsi olaraq ölkədə əhalinin həyat səviyyəsi ilbə-il yüksəlir, iqtisadiyyatın regional və sahəvi kəsimdə inkişafı reallaşır.

Bütün bunlar göstərir ki, artıq ölkəmizin iqtisadi inkişafı yeni keyfiyyət mərhələsinə daxil olmuşdur. Azərbaycan xalqının ümumünilli lideri, mərhum Prezident Heydər Əliyevin sözləri ilə desək, ölkədə demək olar ki, keçid dövrü başa çatmışdır, müstəqil siyasi və iqtisadi əsasları olan Azərbaycan Dövləti qurulmuşdur. Yeni mərhələnin əsas hədəfi, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə və dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiyasına nail olmaqla, uzunmüddətli perspektivə ölkədə dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etməkdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı fərmanlarda, təsdiq etdiyi iqtisadi siyasət sənədlərində bu hədəfin reallaşması üçün yerinə yetirilməsi zəruri olan vəzifələr

müəyyənləşdirilmişdir. Bunlara ölkənin malik olduğu iqtisadi potensialın gücləndirilməsi və bu potensialın kompleks şəkildə səmərəli reallaşdırılması, o cümlədən qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi (neftdən asılı olmayan güclü Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşdırılması), hər bir regionun malik olduğu potensialdan tam və səmərəli istifadə olunması və onların inkişafının tarazlaşdırılması, çoxlu sayda yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradılması, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sosial xidmətlərin həcmnin, keyfiyyətinin və ünvanlılığının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması, yoxsulluğun azaldılması kimi vəzifələri aid etmək olar.

Nəticə və təkliflər.

Araşdırmalar göstərir ki, istər qədim dövrlərdə, istər yaxın keçmişdə və istərsə də müasir şəraitdə, iqtisadiyyat birtərəfli olaraq bazar mexanizminin prioritet mövqə qazanması hesabına inkişaf etdirilməmişdir.

Bazar iqtisadiyyatı özünü tam tənzimləyən sistem kimi fəaliyyət göstərmək iqtidarında deyildir. Bu onunla izah olunur ki, istər inkişaf etmiş və istərsə də formalaşmaqda olan milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin rolu inkar edilməzdir. Təbii ki, bazar münasibətləri şəraitində hər bir qurumun spesifik maraqları var və həmin qurumlar öz iqtisadi siyasətini həyata keçirirlər. Bu maraqlar əksər hallarda çulğalaşdıqmdan və bir - birinə zidd olduğundan bir- birini inkar edir. Odur ki, həmin qurumların ən yaxşı halda fəaliyyətini əlaqələndirilməyə, ölkənin vahid tənzimləyici maraqları baxımından həmin fəaliyyətin və maraqların idarə olunmasına ehtiyac vardır. Əks halda xarici təsirlərin inkar olunduğu halda belə, daxili situasiyanın xaotik vəziyyəti güclülərin zəiflər üzərində hökmranlığma, iqtisadi böhranların davamlı şəkildə təkrarlanmasına rəvac verə bilər. Beləliklə, ölkənin iqtisadi suverenliyinin təmin olunması əslində iqtisadiyyatın görünən əl vasitəsilə tənzimlənməsi zərurətini yaradır.

Araşdırmalar göstərir ki, iqtisadi subyektlərin fəaliyyəti ölkənin tənzimləyici maraqları baxımından koordinasiyası, yalnız dövlət tənzimlənməsi vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi davamlı xarakter daşmalıdır.

Müasir dövrün spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində dövlətin rolu və funksiyası daha da gücləndirilməlidir. Bu bilavasitə ölkənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, dövlət suverenliyinin qorunması baxımından iqtisadi aktualıq kəsb edir.

Makroiqtisadi tənzimləmə və onun hərəkətverici qüvvəsi olan maliyyə mexanizmi bazar iqtisadiyyatının inkişafı dövründə özünəməxsus rola malikdir. Araşdırmalar göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatının transformasiya mühitində maliyyə mexanizminin aktivləşdirilməsi dövlət tənzimlənməsində xüsusi rol oynamışdır. Belə ki, müasir dövründə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq qurumlarının maliyyə

vəziyyətinin stabil olması, nəinki iri miqyaslı iqtisadi proqramlar həyata keçirməyə, həm də geniş təkrar istehsalı qurmaqda da lazımi şərait yaratmışdır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, tənzimlənmənin maliyyə mexanizminin aktivləşdirilməsi, əslində dövlətin, beynəlxalq aləmdə siyasi və iqtisadi reytinginin yüksəlməsinin başlıca kriteriyası hesab edilir. Daxili maliyyə resurslarının qıtlığı bütün hallarda dövlətin borc kapitalından asılılığının yaranmasına gətirib çıxarır. Bu isə iqtisadiyyatın maliyyə təhlükəsini yaşamama şərtləndirir. Odur ki, dövlətin siyasi suverenliyinin təmin olunması əslində iqtisadiyyatın maliyyə sağlamlaşdırılmasından bilavasitə asılıdır. İqtisadiyyatın maliyyə imkanlarının möhkəmləndirilməsi əslində iki faktorun təsirindən asılıdır:

- dövlət büdcəsinin maliyyə imkanlarının getdikcə yüksəldilməsindən;
- təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətinin iri miqyaslı layihələr həyata keçirmək iqtidarında olmasından.

Bütün bu göstərilənləri nəzərə alaraq maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsində aşağıdakılara nəzər salmaq məqsədəuyğundur:

1. Bazar iqtisadiyyatı ən səmərəli bir iqtisadiyyat olub, maliyyə və kredit sisteminin daim təkmilləşdirilməsini tələb edən iqtisadiyyatdır. Bu iqtisadiyyat ölkədə təkrar istehsalı genişləndirmək üçün maliyyə sistemindən, eləcə də maliyyə mexanizmindən səmərəli istifadə edilməsini tələb edən iqtisadiyyatdır.

2. Maliyyə mexanizmi geniş iqtisadi əlaqələri əhatə etməklə onun hər bir iqtisadi əlaqələrdən səmərəli istifadə edilməsini tələb edir.

3. Respublikamızda maliyyə mexanizmindən düzgün və səmərəli istifadə etmək üçün bütün inkişaf etmiş dövlətlərin maliyyə mexanizmi şəraitinə uyğun istifadə edilməlidir.

4. Maliyyə mexanizminin səmərəli qurulmasında təkrar istehsalın genişləndirilməsində maliyyə siyasəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

5. Hal-hazırda respublikamızda maliyyə siyasəti birinci növbədə əhalinin sosial iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına, işğal olunmuş torpaqların azad edilməsinə, qaçqın və məcburi köçkünlərin öz torpaqlarına qaytarılmasına və s. xidmət edir.

6. Maliyyə mexanizminin səmərəli qurulmasında müəssisələrin maliyyə mexanizmi xüsusi yer tutur. Müəssisələrin maliyyəsi dövlətin maliyyə ehtiyatlarının yaradılmasında əsas və həlledici rol oynayır.

7. Bazar iqtisadiyyatı dövründə müəssisələrdə maliyyə mexanizminin səmərəli təşkil edilməsində dövriyyə kapitaları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də müəssisələrdə əsas və dövriyyə kapitallarından səmərəli istifadə edilməlidir.

8. Dövlətin öz sosial, iqtisadi, hərbi və s. xərclərinin həyata keçirmək üçün dövlət maliyyə ehtiyatları ilə müntəzəm təmin olunmalıdır.

9. Dövlətin maliyyə ehtiyatları əsasən bütün mülkiyyətlərdən olan müəssisələrin mənfəət vergisindən, əlavə dəyər vergisindən, torpaq-əmlak-mədən vergisindən, əhalinin gəlirlərindən, kömürxanalardan daxil olan gəlirlərdən, amortizasiya ayırmalarından və s. yaradılır.

10. Məlumdur ki, mənfəət istehsalda maddi maraq prinsipini həyata keçirdiyi üçün və dövlət büdcəsi gəlirlərinin təşkilində mühüm rol oyanadığı üçün bundan sonra da onun rolunun artırılması məqsədə uyğun hesab edilməlidir.

11. Maliyyə mexanizmindən düzgün istifadə etmək üçün əhalidən daxil olan vergi və rüsumların düzgün planlaşdırılması və alınmasına ciddi nəzarət etmək lazımdır.

12. Ölkəmizdə maliyyə planlaşdırılmasını təkmilləşdirmək üçün maliyyə planlaşdırılması zamanı riyazi hesablamalardan və s. geniş surətdə istifadə edilməlidir.

13. İstehsalın səmərəliliyini artırmaq üçün başqa iqtisadi amillərlə maliyyənin idarə edilməsi məsələsi də daim təkmilləşdirilməlidir.

14. Maliyyə ehtiyatlarının yaradılmasında mənfəət, ƏDV, torpaq-əmlak-mədən vergisi, əhalinin tədiyyəsi, amortizasiya ayırmaları və s. mühüm rol oynayır. Bununla əlaqədar olaraq həmin maliyyə resurslarından səmərəli istifadə edilməsi günün ən vacib məsələsidir. Onlardan səmərəli istifadə edilməsi maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsinə səbəb olan amillərdəndir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Azər nəşr, 1997.
2. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı, 3 cilddə. Bakı,
3. Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər).
4. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 14 aprel 2009-cu il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı dövlət Proqramı»
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 avqust 2008-ci il tarixli sərəncamı ilə «2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatma dair Dövlət Proqramı».
6. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2013-cü ildə fəaliyyəti haqqında hesabatı səh-30
7. Abbasov A.F. Ərzaq təhlükəsizliyi. Bakı, 2007,
8. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Büdcəsi haqqında qanunu
9. Azərbaycan Respublikasının “ Vergi Məcəlləsi ”
10. D. Bağirov “ Vergi auditi” Bakı – 1999
11. M.M. Sadıqov “Azərbaycan Respublikasının maliyyə potensialının formalaşması problemləri” Bakı – 2001
12. Sadıqov “ Maliyyə potensialının formalaşmasında dövlətin borc siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi problemləri” Bakı – 2003
13. Sadıqov “Beynəlxalq valyuta- kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi” Bakı – 2005
14. Məminədov “Maliyyə” dərslik, Bakı - 1997
15. Xankişiyev. B “Dövlət maliyyəsi” Bakı-1998
16. M. Həsənlı “Vergilər” Bakı – 1998
17. Ş.Ş. Bədəlov, R.B. Məhərrəmov “Büdcə sistemi” Bakı – 2003
18. N.N. Xudiyev “ Sığorta işi” Bakı – 2003
19. Allahverdiyev D. İ., Büdcə-vergi siyasəti və iqtisadi təhlükəsizlik, ELM, Bakı. 2009, s.78

20. A. Şəkərəliyev, Dövlətin iqtisadi siyasəti, Dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi, Şərq nəşriyyatı, Bakı ,2011, səh-55
21. Meybullayev M. X. Müstəqil Respublikaların Sosial və İqtisadi Əsasları, Bakı: Azərnəşr, 2000,s.156
22. Musayev A. F. ,Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri, Bakı, 2004, s. 66
23. Kərimov A. M. , Quliyev N. R., Maliyyə. Dərslik, Bakı, 2001. s. 144
24. Məminədov Ə., “Vergiyə giriş” Dərslik, Bakı, 2014, s.86
25. Məminədov Z., Ən yeni İqtisadiyyat: Monetarist Siyasət, Maliyyə Kapitalının Qloballaşması, Medya və Türkiyə İqtisadiyyatı, Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2001.
26. Osman Nuri ARAS, Elçin Süleymanov “1929 və 2008 böhranlarının makroiqtisadi səbəb və nəticələr baxımından müqayisəsi”
27. Albert Jaeger, «The Political Economy of Government Debt».,2010, Amsterdam,
28. Зоилов К.Х., Экономические кризисы причины и пути выходы, Москва, ИПР РАН, 2011стр.155
29. www.maliyye.gov.az
30. www.azstat.org
31. www.taxes.gov.az

XÜLASƏ

İqtisadiyyatın, sosial sahələrin inkişaf etdirilməsində dövlətin müdafiə qüdrətinin artırılmasında maliyyə siyasətinin formalaşdırılması və maliyyə mexanizmindən səmərəli istifadə edilməsi günün aktual məsələsidir.

Dissertasiya işinin birinci fəslində maliyyə siyasəti və maliyyə mexanizminin mahiyyəti ayrı ayrı alimlərin fikirlərinə istinadən təhlil edilmişdir. İkinci fəslidə maliyyə mexanizminin formalaşmasında dövlətin rolu araşdırılmışdır. Üçüncü fəsil iqtisadiyyatın tsklik inkişafında maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

SUININARY

Financial mechanism under current conditions is intended to create real financial base for the economic independence of the Republic of Azerbaijan and to the economic regulation of a functioning multi-level national market economy. In the transition to a market economy the main directions of the financial mechanism of the impact on the economic development of the society are: development of competitive producers; improving the efficiency of social production; attract foreign investment; the expansion of the financial market.